

શ્રી કૌર્ભસ ગુજરાતી સભા અંથમાત્રાઃ અંથાંક ૬૦

કવિ શામળ ભટ્ટ રચિત

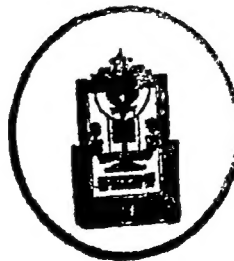
રસ્તમનો સલોકો

ગુજરાત સરકારની આયિક સહાયથી
આ પુસ્તકે ખરીદવામાં આવ્યું છે.

સંશોધક સંપાદક :

ડૉ. હરિવલ્લભ ચૂ. ભાયાણી

અધ્યક્ષ ગુજરાતી વિભાગ, ભારતીય વિદ્યા ભવન, મુંબઈ-૭

શ્રી કૌર્ભસ ગુજરાતી સભા

મુંબઈ - ૪

: પ્રકાશક :
શ્રી શંકરપ્રસાદ ઇગ્નલાલ રાવલ
સહાયક મંત્રી, શ્રી કૉર્બસ ગુજરાતી સભા
૩૬૫, વિઠ્ઠલભાઈ પટેલ માર્ગ, મુંબઈ-૪

૧૭, ૨૪૩

આવૃત્તિ પહેલી : નકલ ૫૦૦
ઇ. સ. ૧૯૫૬ : વિ. સં. ૨૦૧૨
મૂલ્ય : રૂપીયા ત્રણ

: સુદ્રક :
નટવરલાલ ઇચ્છારામ દેસાઈ
“ગુજરાતી” પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ,
૩૦૮, બ્રહ્મચરિયોટ સ્ટ્રીટ, રિઝર્વ બેંકની પાછળ, કોટ, મુંબઈ-૧

નિવેદન

શ્રી ફોર્બ્સ ગુજરાતી સભા ગ્રંથાવલિનો આ ૬૦ મો ગ્રંથાંક છે.

“સ્તમનો સલોકો” કાવ્ય વર્ષો પર છેક ઇ. સ. ૧૯૨૩માં “સ્તમ બહાદુરનો પવાડો, કવિ શામળભટ્ટે રચેલો (પ્રાચીન)” એ નામે સભાના સહાયક મંત્રી સ્વ. શ્રી આંબાલાલ ખુલાખીરામ જાનીને સંશોધનસંપાદનાર્થે સોંપવામાં આવ્યું. તે મુદ્રણાલયમાં આખ્યાની દશેક વર્ષ ચાલુ નાંધ સભાના અહેવાલોમાં છે. એનું પ્રકાશન પછી થયું જ નહીં અને હાથનકલ ગુજરાતી મુદ્રણાલયમાં આપવામાં જ આવી નહોતી. આ કાર્ય ગયે વર્ષે અમે પ્રાકૃત, અપભ્રંશ ને જૂની તેમજ મધ્યકાલીન ગુજરાતીના સમર્થ અભ્યાસકર્તા પ્રો. ડૉ. હરિવલ્લભ ચૂનીલાલ બાયાણીને સોંપ્યું અને આજે એ કાવ્યનું પ્રકાશન કરવા સભા શક્તિમાન થઈ છે એ એક આનંદની વાત છે.

પવાડો એ કોઈએક પ્રસિદ્ધ ઐતિહાસિક પ્રસંગનો તે પ્રસંગ ઉત્પન્ન કરનાર નાયકનો એક વર્ણનાત્મક કાવ્યપ્રકાર છે. પરતંત્ર અને ચાલુ વારંવાર પરસત્તાના ચક્ર નીચે કચડાતું ગુજરાત એક કાલે દિલ્હીની મુગલાઈ, અમદાવાદની સ્વતંત્ર મુસલમાન સલ્તનત, સ્વરતના નવાબ અને ગુજરાત પર ચાલુ આક્રમણ કરનારા ગાયકવાડપ્રમુખ મરાઠાઓના ધાર્ડા વચ્ચેના ઝપ્પાઝપ્પી અને યુધ્ધોનું દુર્ભાગી રણક્ષેત્ર બન્યું હતું તે વખતના સામાજિક જીવનનું આ પવાડામાં કવિ શામળભટ્ટે ઠીકઠીક આલેખન કર્યું છે. વિશ્વનાથ જાનીકૃત ગનીમનો પવાડો-ગનીમની લડાઈ-જેની સભાના એક વખતના માનાર્હવિદ્વાન મંત્રી શ્રી તનસુખરામભાઈની આગળ તે પાછળ તૂટક હાથપ્રતમાં ગુજરાતી પ્રજાના સામાજિક જીવનનું ચિત્ર જરા વધારે ઊઠી આવ્યું જણાય છે.

આપણા સંસ્કૃત શ્લોકો લોકમુખે અસલોક, અસલોકા, સલોક, સલોકા એમ હજીયે ગામોમાં ઉચ્ચારાય છે. આવા સલોકા હિન્દુઓમાં, જૈનોમાં સાંખ્યાળંધ રચાઈ એક લોકપ્રિય કાવ્યપ્રકાર બન્યા છે. ઉત્સવો ઉજવવા સામર્થ્યના સમૂહાકારે દેવરથળે જતાંજતાં, તેમજ ગોરમાના વ્રતની પૂર્ણાહુતિ કાળે કોઈ સુંદર છોકરીને વરરાજા બનાવી તેને ઘેરે બેસાડી વરઘોડા કાઢવામાં આવતાં ત્યારે ખુલ્લું સ્વરવાળા ગ્રામજનો આવા સલોકા રસ્તામાં લલકારતા લલકારતા ચાલતા અને ઊમંગી લોકજીવનનું તાદૃશ દર્શન દાખવતા. આ પરિચાલો દિવસેદિવસે હવે લુપ્ત થઈ ગયા લાગે છે.

રખીદાસ પટેલ-માતર તાલુકાના સુંજ ગામના ‘રખિયલ રાજવી’-ના ગામમાં કવિ શામળભટ્ટે પોતે આ પવાડો, આ સલોકો ગાઈ ગાઈ બારે લોકરંજન કર્યું હશે.

આ “સ્તમનો સલોકો” કાવ્યના સફળ સંશોધનસંપાદન માટે ઉપલબ્ધ પ્રત્યેક સાધનસામગ્રીનો સ્નેહશ્રમથી વિપુલ ઉપયોગ કરી આ સંપાદન કાર્યને સંપૂર્ણ ને સફળ કરી આપવા માટે શ્રી બાયાણી અમારા અભિનંદનને પાત્ર બન્યા છે.

શંકરપ્રસાદ જીગ્નેલાલ રાગલ

સહમંત્રી

અનુક્રમ

નિવેદન	૧
અનુક્રમ	૨
ભૂમિકા	૧-૩૭
વિશ્વનાથકૃત “ગનીમનો પવાડો”માંથી			...	૩૬-૪૦
હસ્તમનો સંલોકો	૧-૨૦
પરિશિષ્ટ (પ્રત ‘બી. માની ઉપયુક્ત ટિપ્પણી)			...	૨૧-૨૨
શબ્દસૂચિ	૨૩-૨૪

ભૂમિકા

પ્રતોનું વર્ણન

‘રૂસ્તમનો સલોકો’નું પ્રસ્તુત સંપાદન જે ત્રણ હસ્તપ્રતોને આધારે કર્યું છે તેમનું વર્ણન આ પ્રમાણે છે:

પ્રત ક્ર. : આ કાર્પસ ગુજરાતી સમાના સંગ્રહમાં ૩૯૬ ક્રમાંકની પ્રત છે. કે. કા. શાસ્ત્રીની ‘ગુજરાતી હાથપ્રતોની સંકલિત યાદી’માં શામળભટ્ટની કૃતિઓમાં ‘રૂસ્તમનો સલોકો’ એ નામ નીચે આ પ્રતની નોંધ લેવામાં આવી છે. ‘કાર્પસ ગુજરાતી સમાના હસ્તલિખિત પુસ્તકોની સવિસ્તર નામાવલી’ (ભાગ ૧, ૧૯૨૩) માં પૃ. ૧૯૯-૨૦૨ પર આ પ્રતિનું વર્ણન, વિષયની માહિતી, વગેરે વિગતથી આપવામાં આવ્યું છે. આ પ્રત સંભાળથી મોટા સ્પષ્ટ અક્ષરે લખાયેલી છે. લખાણની અંતે બાજુ લાલ શાહીથી બેવડી લીટી આંકી હાંસિયા જુદા પાડેલા છે. પંક્તિઓ લાલ શાહીના બે દંડથી જુદી પાડેલી છે. પ્રત પુસ્તકાકાર છે. કારીગરીવાળું સુશોભિત પૂઠું છે. તેના પર અંદરની કૃતિઓનાં નામોની નોંધ છે. પહેલા કોરા પૃષ્ઠ પર એ બધી કૃતિઓનાં નામ અંગ્રેજીમાં નોંધેલાં છે અને સાથે Ahmedabad 1849 એમ લખેલું છે.

આ હસ્તપ્રતમાં નીચે પ્રમાણેની કૃતિઓ છે :

૧. જસવંતસિંઘ વિરચિત ભાષાભૂષણ. પૃ. ૧-૧૮.
(પ્રતિલિપિ - કાલ : ૧૯૦૫ના કાર્તિક શુદ્ધ ૧૧ વાર ભોમે)
૨. સુંદર-અંગાર. પૃ. ૧-૪૭.
(પુષ્પિકામાં : ૧૯૦૫, કાર્તિક શુદ્ધ ૯ ને વાર શનેહિ, લખાવનાર સાહેબ શ્રી કાર્વટ સાહેબ)
૩. જસુરામ કૃત રાજનીતિ. પૃ. ૧-૩૯
૪. અદસણગાર પૃ. ૧-૧૩
૫. રૂસ્તમનો સલોકો. પૃ. ૧-૧૮
૬. જ્ઞાનેશ્વર કૃત હરિપાઠ, અભંગ, પદ, આરતી. પૃ. ૧-૧૧
૭. દેવીદાસ કૃત રાજનીતિ. પૃ. ૧-૨૬

આમ આ હસ્તપ્રતમાં પાંચમી કૃતિ-રૂસ્તમનો સલોકો પૃ. ૧-૧૮ ઉપર ઉતારવામાં આવી છે. તેમાં ૩૬૧ પંક્તિ છે. એના હાંસિયામાં પૃ. ૧ ઉપર જ-કુલી ૧, પૃ. ૨ ઉપર

અમ-કુર, પૃ. ૫ ઉપર અમ-કુ છેકીને સુસ્તમ ૫ અને તે જ પ્રમાણે પૃ. ૬-૧૨; પછી પૃ. ૧૩ અને ૧૪ પર સુસ્ત, અને પૃ. ૧૫-૧૭ પર સુસ્તમ છે.

હસ્તપ્રતમાંની 'સુન્દર-ત્રંગાર'ની પુષ્પિકા પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે આ પ્રત કાર્પાસ સાહેબે ઇ.સ. ૧૮૪૯ (અથવા સં. ૧૯૦૪-૧૯૦૫)માં તૈયાર કરાવેલી છે.

ક. નો આરંભ : શ્રી મણેશાય નમઃ ॥ શ્રી ગુરુચરણકમલેભ્યો નમઃ ॥ ઓં નમઃ ॥ અથ હસ્તમનો સલોકો લખે છે.

ક. ની પુષ્પિકા : ઇતિ શ્રી સલોકો હસ્તમનો સંપૂર્ણ । લખતંગ મેહેતા મંગાસંકર ગૌરીસંકર ॥ રહેવાસી સેહેર અમદાવાદના, માંસુ નાઅકની પોલમાં રહે છે ॥ સાંખી પ્રત્ય પરમાંતે લખે છે ॥ હમારે માથે દોષ રાખસો નહી ॥ મીતી સંવત્ ૧૯૦૪ ના વર્ષે આસો શુદ્ધ ૧૧ ને વાર રવિ ॥ ઓં ॥ શુભં ભવતુ ॥ કલાંશુભસ્તુ ॥

આની આધારભૂત પ્રત સારી હશે એમ જણાય છે. જોડણી તેમ જ પાઠની દૃષ્ટિએ ખીણ પ્રતો કરતાં આ પ્રત મૂળને વધારે વફાદારીથી જળવી રાખતી હોવાનું જોઈ શકાય છે. એટલે એને આધારભૂત ગણી છે.

જોડણીની વિશિષ્ટતાઓ : ૧. શબ્દાંતર્ગત હકારનો સામાન્યતઃ અભાવ—મરેકા, મેલે, સામે, મોટા; ૨. અંત્ય યકાર (ભૂતકાલિક)નો સામાન્યતઃ અભાવ—મારા (=માર્યા), નાંખો (=નાખ્યો), આવા, પાડુ.

૩. 'ખ' સ્થાને 'પ'.

૪. નાસિક્ય વ્યંજનો પૂર્વેના સ્વરને સાનુનાસિક લખવાનું વ્યાપક વલણ—અમરામ, નાંમ, ગાંમ, ખાંણ; પણ 'લીધુ' 'દીધુ' 'પાડુ' વગેરે નપુંસકલિંગ અંગોમાં અંત્યાનુનાસિકનો અભાવ.

૫. સર્વત્ર સકાર.

પ્રત ખ. આ ગુજરાત વિદ્યા સભાના સંગ્રહમાં દ. ૧૧૫ ક્રમાંકની પ્રત છે. 'ગુજરાતી હાથપ્રતોની સંકલિત યાદી'માં શામળભટ્ટની કૃતિઓમાં 'અમરામ કુલીનો શલોકો એ નામ નીચે આ પ્રતની નોંધ લીધેલી છે.

પ્રત ઘણી જીર્ણ અવસ્થામાં છે. કોઈએ અનેક સ્થળે પ્રતમાં પાઠાંતરવિષયક તેમ જ જોડણીવિષયક સુધારા પેન્શિલથી કરેલા છે, અને હાંસિયામાં ટિપ્પણમાં શબ્દોના અર્થ, ઐતિહાસિક માહિતી કે સંબંધ આપેલાં છે.

ખ.ની પુષ્પિકા : ઇતિ શલોકો સંપૂર્ણ : ॥ ॥ સંવત્ ૧૯૩૨ ના વર્ષે અશાઠ વદી ૨ મંદવાસરે ॥ લખીતં વ્યાસ કરુણાશંકર હરગોવંત ॥ શ્રીરસ્તુ ॥

ખ. ની જોડણીવિષયક લાક્ષણિકતાઓ : (૧) શબ્દાંતર્ગત હકાર દર્શાવાયો છે—મોહોટા, મેહલે, સાહમાસાહમી, હાહલું. (૨) ભૂતકાલિક રૂપોમાં યકાર—કર્યું, માર્યા, આવ્યા. (૩) અંત્ય સાનુનાસિક હકાર દીર્ઘ—કર્યું, લીધું, શું, કરું, ખેડું. (૪) તથાકથિત યશ્રુતિ—તેણે, ત્રણ, કંમાણ, લ્યખૂ, રાહ્યે, રીત્ય. (૫) તૃતીયા એકવચનમાં 'એ' પ્રત્યય—ગામે, કુલીયે, (૬) 'શ' ને 'સ' નો સ્પષ્ટ ભેદ.

પ્રતમાં કરાયેલા જોડણી વગેરેના સુધારાના થોડા નમૂના :

‘ગણપત્ય’ને	સ્થાને	‘ગણપત,’
‘સાધૂ’	,, ,,	‘સાધુ’ (અને એ રીતે ધણે સ્થળે સાતુનાસિક દીર્ઘ ‘ઊ’ સુધારીને ‘ઉ’)
‘ધ’	,, ,,	‘ખ’
‘હીમતપાન’	,, ,,	‘હેમદખાન’
‘તેહને’	,, ,,	‘તેને’ (તેવી રીતે હકારને કાઢી નાંખવાનું વલણ)
‘ને’	‘રૂપે’	વગેરેના અનુનાસિક છેકેલા.
‘હવે’	ને ,,	સ્થાને ‘એહવે’
‘લીધો’	,, ,,	‘ડીધો’
‘રહી’	,, ,,	‘કહી’
‘સાગર’	,, ,,	‘સાગર’
‘નાવે’	,, ,,	‘ન આવે’
‘સો’	,, ,,	‘તો’
‘ખહુ’	,, ,,	‘સરદાર’

અગત્યની લાગી તે ટિપ્પણી પ્રસ્તુત સંપાદનમાં આપવામાં આવી છે.

પ્રત ગ. આ કાર્પાસ ગુજરાતી સભાના સંગ્રહની ૧૬૨ ક ક્રમાંક ધરાવતી પ્રત છે. ‘સંકલિત યાદી’માં શામળબટ્ટની કૃતિઓમાં ‘રુસ્તમનો શલોકો’ એ નામ નીચે આની નોંધ કરેલી છે. પ્રતિ ધણી અશુદ્ધ અને જોડણી વિલક્ષણ હોવાને કારણે તેમ જ હસ્તાક્ષર ગરબડિયા અને વિચિત્ર વળાંકવાળા હોવાને કારણે આ પ્રતનો ઉપયોગ જરૂર પૂરતો જ કરવામાં આવ્યો છે. એટલે કે ઉપયોગી પાઠભેદ હોય ત્યાં જ તે નોંધ્યો છે.

શરૂઆતમાં એક પૃષ્ઠ પર હસ્તપ્રતમાંની કૃતિઓની અનુક્રમણી આ પ્રમાણે આપી છે :
અથ લખ્યું છે તેની નોંધ કરી છે :

- ૧ પત્ર ૧ પાંવાડ રુસ્તમ અલી ન છે.
- ૧ પત્ર ૩૭ અરજણ ગીતા છે.
- ૧ પત્ર ૪૪ વંણજરો લખો છે.
- ૧ પત્ર ૭૨ મુસ્તગપુજ છે.
- ૧ પત્ર ૭૭ પ્રભાતીઉ લખ્યું છે.
- ૧ પત્ર ૮૭ લાવણી લખી છે.
- ૧ પત્ર ૮૯ કવીત લખ્યું છે.
- ૧ પત્ર ૧૧ પદમાવતી લખી છે.
- ૧ પત્ર ૧૪૩ ધરડા વરનો ગરબો લખો છે.

આમાં હાથપ્રત તપાસતાં ‘અરજણ ગીતા’ને બદલે ‘સુરતનો શલોકો’ મળે છે. ‘એકાંતરિયા તાવની વાર્તા’ વગેરે બીજું કેટલુંક કુટકળ પણ પ્રતમાં છે. ‘રુસ્તમખાનો પવાડો’ ‘વણઝરો, પ્રેમાનંદ કૃત’, ‘સુરતનો શલોકો’ ‘મસ્તકપૂજ, નાના વહોરાકૃત’ એમાં પ્રતિલિપિ સંવત ૧૮૬૪ આપેલો છે.

ગ.ની પુષ્પિકા આ પ્રમાણે છે :

એ લાંડીઆ શવત ૧૭૭૯ ની શાલમા લડે છે. લી. શાકદરા નાગર મેહુત રામરાએ શદર પર એ પ્રસ્ત પરમણે લખુ છે. ભુલયુક માપ કરના. વાયે તેને નમસ્કાર છે. શવત ૧૮૬૪ વરખે ભાદરવા (વ)દી ૧૪ બમ લખુ છે. સુરત ખંદર મધે લખુ છે.

ગ. ની જોડણીની લાક્ષણિકતાઓ: (૧) તથાકથિત યશ્રુતિને બદલે ‘એ’—‘વચેમાં’ (વચમાં), ‘હીમેતેખાંન’ (હીમત્યખાંન), ‘નાતે’ (નાત્ય), ‘જે’ (જ્ય), ‘ગુજેરાતી’ (ગુજ્યરાતી). (૨) ઘણાખરા અક્ષરો પછી એક કાનો મૂકી દરેકને છૂટા પાડેલા છે—‘વાચેમાં’ (વચમાં), ‘ધારાની ધંમાંધામે’ (ધરતી ધમધમે), ભુલાયુકામાપા કરાગ (ભુલયુક માપ કરજો). કેટલેક સ્થળે મૂળનો કાનો પણ હુપ્ત—‘હીમેતેખાએ’ (હીમત્યખાએ), ‘હથી’ (હાથી), (૩) અનુસ્વારકયાંક જ લખ્યો છે. (૪) શબ્દાંતર્ગત હકાર દર્શાવાયો છે. (૫) ઘણુંખરું શકાર, (૬) ‘ય’ ને બદલે ‘અ’—‘થાઅ’, ‘જાઅ’, ‘ઉતા૩’ (ઉતાયુ’) વગેરે.

અસ્તુત કૃતિ ૦૮૫૪ તથા ૧૮૭૩ ના ‘બુદ્ધિપ્રકાશ’માં પ્રસિદ્ધ થયેલી છે, પણ તેનો પાઠ ક. અતના પાઠને મળતો હોવાથી તેનો ઉપયોગ કર્યો નથી.

કૃતિનું નામ અને કર્તૃત્વ

જુદેજુદે સ્થળે પ્રતોમાં અને અન્યત્ર ‘રુસ્તમનો સલોકો’, ‘રુસ્તમનો પવાડો’, ‘અબરામ કુલીનો સલોકો’, ‘સુરાપુરાનો સલોકો’ એવાં નામ મળે છે. વિષય જોતાં ‘રુસ્તમનો સલોકો’ વધારે યોગ્ય જણાય છે, એટલે તે નામ સ્વીકાર્યું છે. ‘સંકલિત યાદી’માં ‘અબરામ કુલીનો સલોકો’ અને ‘રુસ્તમનો સલોકો’ એમ શામળની બે જુદીજુદી કૃતિ હોવાનું જણાવ્યું છે, પણ એ બંને એક જ કૃતિનાં નામ છે, અને એ નામો નીચે ઉલ્લેખેલી પ્રતો એક જ કૃતિની છે. ૧૮૭૩ના ‘બુદ્ધિપ્રકાશ’માં આ સલોકાનો જે પાઠ મુદ્રિત થયો છે તેમાં અહીંના પાઠની અંતિમ સો કડીઓ જેટલો અંશ નથી. તેથી તેમાં રચનાસંવત અને કર્તૃત્વ વિશેનો કશો ઉલ્લેખ નથી. સંભવતઃ આ કારણે ‘સંકલિત યાદી’માં ‘અબરામ કુલીનો સલોકો’ પરની પાદટીપમાં આ કૃતિ શામળની હોવા બાબત સંદેહ દર્શાવ્યો છે. પણ અહીં સંપાદિત ગ્રંથપાઠના અંતની ૧૭૭ થી ૧૮૦મી તેમજ ૧૨૦મી અને ૧૩૪મી કડી પરથી શામળનું કર્તૃત્વ નિશ્ચિત થાય છે. ૧૭૭મી. કડીમાં કૃતિનો રચનાસંવત ૧૭૮૧(=૪.સ. ૧૭૨૪-૨૫) આપેલો છે.

સલોકો સમજવા માટે તેના વિષયને લગતી કેટલીક માહિતી પહેલેથી જાણવી જરૂરી છે. ‘ફાર્ખસ સભાની હસ્તલિખિત પુસ્તકોની નામાવલી’માં જોખે ગેઝેટીઅરને આધારે આવી કેટલીક માહિતી આપેલી છે. પણ ‘મિરાતે અહમદી’માં આખો પ્રસંગ પૂરી વિગતથી આપેલો હોવાથી પહેલાં તેટલો અંશ અહીં તેના શુજરાતી અનુવાદમાંથી ઉદ્ધૃત કર્યો છે.

સલોકોનો વિષયભૂત ઐતિહાસિક વૃત્તાન્ત

આ વૃત્તાન્ત ‘મિરાતે અહમદી’ (ફ. મો. ઝવેરી અનુવાદિત, ગુ. વ. સો. પ્રકાશિત, વૉ. ૨, ખંડ ૧)માંથી નીચે ઉતાર્યો છે:

૧. શુભઅતખાનનું મરાવું

આ સામ્રાજ્યના કાયદા ને ધારાઓ મુજબ વજીરની ફેરબદલી થતી નથી, તેથી નિઝામ-ઉલ-મુલ્કને વડીલે મુતલક બનાવી આસફજહનો ખેતાબ આપી સન્માનિત કરવામાં આવ્યો. મુખારેઝ ઉલ-મુલ્ક સરખુલંદખાન કે જેને સાત હઝારીની મનસબ, સાતસો સવાર, બે ઘોડા ને ત્રણ ઘોડાવાળી, આપવામાં આવી હતી. તેને આસફજહની ફેરફારીમાં અમદાવાદની સુબેદારી પર એક ખાસ પોશાક, રતનજડિત સરપેચ તથા એક હાથીની ભેટ સાથે નીમવામાં આવ્યો, અને તે ત્યાં આવી પહોંચે ત્યાંસુધી સ્થાના નાયબની જગા શુભઅતખાનને આપવાનું વિધાતાના લેખ જેવું બાદશાહી ફરમાન નીકળ્યું. હિ. સં. ૧૧૩૬ના પવિત્ર ઝિલ્કદ માસમાં એ વંદનીય ફરમાનો મુખારેઝ ઉલમુલ્કના પત્રો સાથે શુભઅતખાન પર આવી પહોંચ્યા. તેનું યોગ્ય સ્વાગત કરી તથા રીતસરનું માન આપી શુભઅતખાને નાયબગીરીનું ફરમાન લીધું, અને હામેદખાનને તેની ખબર કરી, નાઝિમના ખાતાનો કારબાર તથા કોટવાળ, ફોજદાર ગર્દ અને થાણદારોની નીમણુંકો કરવા માંડ્યાં (૫. ૬૮).

શુભઅતખાને હામેદખાનને બદલ ખાલી કરવાનું કહ્યું. વરસાદની મોસમ હોવાથી તેણે થોડો વખત મળવાની માગણી કરી. શુભઅતખાને તેની તે માગણી કબૂલી કે સ્વીકારી નહીં અને લડાઈ કરવા તથા મોરચા બાંધવાના પાયા નાખ્યા. બંને પક્ષ તરફથી લડાઈ ને યુદ્ધનો અગ્નિ સળગાવવામાં આવ્યો અને ત્રણ રાત ને દિવસ તોપ ને બંદુકના મારા સાથની તથા બદ્દની પાસે રહેનારા લોકોની ખાનાખરાબી કરતી લડાઈની ભઠ્ઠી બળતી રહી, અમદાવાદના કેટલાએક રહેવાસીઓ કે જેમને શુભઅતખાનની બહાદુરી ગમતી ન હતી, તેમણે આ લડાઈમાં પોતાના માણસો હામેદખાનની મદદમાં મોકલી ફરેબ રચ્યા. આનું પરિણામ રખે એવું આવે કે ધીમે ધીમે એ લડાઈ લંબાઈને તેથી શહેર તારાબ થઈ જાય, એવી દીર્ઘ દષ્ટિથી અલીમહમદખાને વિચાર કરી સફદરખાન બાબી પાસે જઈ સલાબત મહમદખાન તથા જવાનમર્દખાનને ત્યાં બોલાવી મંગાવ્યા અને કહ્યું કે ઓહા પર નીમાયેલો માણસ જુદો છે અને હજુ તો તે આવવાનો છે: માટે જો તેઓ સુલેહ કરાવવા અને આ જવાબા શાંત પાડવા વચમાં પડે તો તે બહેતર અને યોગ્યજ થઈ પડશે, અને નવા નીમાયેલા ઓધેદારની ખુશીનું કારણ થઈ પડશે, તેમને ઘોડે બેસાડી પોતે શુભઅતખાન પાસે ગયા અને તેને પણ લડાઈ કરતો અટકાવી એ ઝંખડો શમાવી દીધો. હામેદખાન (બદ્દની) બહાર આવી રસ્તે પડ્યો, અને વરસાદની મોસમ હોવાને લીધે દોહદ જઈ ત્યાં રોકાઈ, મુકામ કરી, જે બન્યું હતું તેની હકીકત આસફજહને લખી જણાવી તેના જવાબની રાહ જોતો બેઠો. ફસલ તથા દાણો ઉપાડવાનો વખત આવી પહોંચ્યે શુભઅતખાન બંદોબસ્ત કરવા તથા સાબર કિનારાના જિલ્લાઓના જમીનદારો પાસેથી પેશકશ ઉધરાવવા ઇબરાહીમ કુલીખાનને શહેરમાં નાયબ તરીકે મૂકી શુબરાતના ઉમદા અને નામચીન જમાદારો, ફર્યાતીઓ, તથા આરબ અને દક્ષિણી સિપાઈઓનું સાતઆઠ હઝાર સવાર અને પ્યાદાનું લશ્કર લઈ નીકળી પડ્યો. (૫. ૬૯)

શુભઅતખાને સાતઆઠ હજાર શુબરાતીઓનું લશ્કર ભેગું કર્યું હતું, અને હામેદખાનના પર હુમલો કરી હાથ બતાવી તેને ઢાઢી મૂક્યો હતો, તથા રસ્તમ અલીખાને સુરત બંદરે બેત્રણ વખત પીલાળ ગાયકવાડ જોડે ટક્કર ઝીલી લડાઈ કરી (તેને હરાવી) તેની પૂંઠ પકડી હતી, તેથી એ બંને બાઈઓની એક જાતની કીર્તિ ને નામના, તથા

તેમની પાસે મ્હોટું લશ્કર હોવાની હકીકત, જગઝાહેર થતાં ખાસો આમ—દરેકને મ્હોટે તેમની એ કીર્તિ ને નામના, ગવાઇ રહ્યાં હતાં (પૃ. ૭૦).

હામેદખાનનું શહેર બહાર નીકળવું, બનેલા બનાવની હકીકત આસફજાહને લખી જણાવવી, વરસાદની મોસમને લીધે દોહદમાં મુકામ કરી રહેવું, અને (આસફજાહના તરફથી) જવાબની રાહ જોવી એ હકીકત, પૂર્વે, અફઘુત કલમથી લખાઈ ગઈ છે. સૂબેદારીની ફેરફારી તથા ખીજ બનાવોની ખબર જાણી, તેમ જ તેના કાકા (હામેદખાન) પ્રત્યે મુરવંત ન બતાવવા બાબતમાં શુભઅતખાનની ધૂષ્ટતા, અને ખિલાફત અને પૃથ્વીરક્ષક પાદશાહની દરબારમાંથી આવી રીતે માગણી કરવાથી તેને બહાર નીકળી જવું પડ્યું તે તથા પતિતપાવન (પાદશાહ)ની તેના પર ઇતરાજ થવાની હકીકત જાણી, આસફજાહે પાણી પહેલાં પાળ બાંધી એ દુરસ્ત ધાયું, તેથી તેણે કંથાજ મરાઠાને જો તે હામેદખાન જોડે દોસ્તી કરી તેને મદદ કરે તથા શુભઅતખાનને હિમેડી નાખે તો તેના બદલામાં શુજરાત સૂબાની ચોથ આપવાનો કરાર કરી આપવાની લાલચ ને લોભમાં નાખ્યો. તે તો દરરોજ આવો જ કોઈ બનાવ બને તેવું ઇચ્છતો હોવાથી તેણે અંતઃકરણ પૂર્વક એ વાત સ્વીકારી અને તેમ કરવાનું સાથે લીધું, અને વરસાદની મોસમ પૂરી થવાની રાહ જોતો બેઠો. પોતાના જવાબમાં આસફજાહે હામેદખાનને વીગતવાર લખી જણાવ્યું કે (શુભઅતખાન) પર વેર લેવા તથા કંથાજ અને પીલાજની—કે જેને સુદ્ધા આ બાબતમાં પત્ર લખ્યો હતો તેમની—મૈત્રી મેળવવા પોતે યગલાં ભર્યાં હતાં. આ ઉપરથી તેના ઉત્સાહની રગે પણ જોર પકડ્યું અને તેથી તે બાબતની તૈયારી કરવા પોતે મંડી ગયો, અને અમદાવાદમાંના કેટલાક માણસો જેમને એ પોતાના પક્ષના તથા શુભઅતખાનના વિરોધીઓ ગણતો હતો તેમને, પોતાના મનની વાતથી વાકેફ કર્યા, તથા માળવાવાસી રોહીલાઓના જમાદારો મીર નથુ (પૃ. ૭૩) તથા મહમદ સલાબતને પોતાની નોકરીમાં દાખલ કરવા બોલાવ્યા. એ છૂપી વાત રફતે રફતે લોકોમાં ચર્ચાવા માંડી. તેને આવવાના સંકેત થયેલા સમયે કંથાજ મરાઠો મોટી ફોજ લઈ દોહદ પાસે આવી પહોંચ્યો અને હામેદખાન પાસે સોગંદ લેવરાવી ચોથ બાબતનો કરાર દૃઢ કરાવ્યો, અને અમદાવાદ તરફ ફરવાની સલાહ આપી તેણી તરફ જવું એવું નક્કી કરાવ્યું.

મરાઠાઓનું હામેદખાન જોડે મળી જવું, અને તેમનું આ બાજુ આવવું એ વાત સૂચ્ય કરતાં વધારે પ્રકાશિત અને રાત્રિ કરતાં વધારે ચોક્કસ રીતે ઝાહેરમાં આવી. ઇબ-રાહીમ કુલીખાને વારંવાર શુભઅતખાનને ખબર આપી પાછા ફરવાનું લખ્યું, અને તેણે પણ પોતાના ઇરાદાની લગામ શહેર તરફ આવવા ફેરવી. મરાઠા ફોજ સાથે હામેદખાન કપડવણજ કસબાથી વીસ કોશ દૂર આવી પહોંચ્યો અને એક પછી એક તેના અમદાવાદના શુભચિંતકોના પત્રો કે જેમાં હમણાનો સમય અનુકૂળ છે, લાગ ફાવે તેમ છે, એટલે તરત આવવું જોઈએ, એવો મજબૂર લખેલો હતો તે, તેને મળતા હોવાથી તેની ઇચ્છાને પ્રોત્સાહક થઈ પડ્યા. ફર્ય પર ફર્ય કરી શહેરથી નવ કોશ દૂર આવેલા ડમોડા ગામ સુધી શુભઅતખાન આવી પહોંચ્યો. બેદરફારી વાપરી જોડે જાસૂસ ન રાખેલા હોવાથી હામેદખાનની હીલચાલ તથા તે ચોક્કસ કઈ જગ્યાએ છે તેની ખરી ખબર ન પડવાથી—કમ્મ આવી પહોંચે છે ત્યારે દેખતો (માણસ) આંધળો થઈ જાય છે એ કહેવત મુજબ પેશદશ ઉધરાવવાના લોભને વશ થઈ તેણે ત્યાં જ ડાવણી નાખી મુકામ કર્યો. જો ત્યાં મુકામ ન કરતાં શહેરમાં આવતા રહેવાનો તેણે વિચાર કર્યો હોત તો સંભવિત છે કે શહેરમાં આવી પહોંચ્યો હોત.

પહેલા રખી માસની છબીસમી તારીખ ને ગુરુવારે જ્યારે કૂચ કરી તેણે શહેર તરફ વધવા માંડ્યું ત્યારે ધણા સિપાઈઓ તથા છાવણી બંજરના માણસો રાતે ને (પૃ. ૭૪) રાતે જ કૂચ કરી રવાના થઈ ગયાં, અને શુભઅતખાન શહેરથી ચાર કોસ દૂર આવેલા મોટા મેદા ગામની હદમાં આવી પહોંચ્યો. શત્રુઓ પાસે આવી પહોંચ્યા છે એવી લશ્કરના એક પણ માણસને ખબર ન હોવાથી પોતાના ઘર ભેગા (જલદીથી) થઈ જવાની તીવ્ર ઇચ્છાથી સિપાઈઓ તથા છાવણી બંજરના માણસોની ટાળીઓ ને ઢૂંકડીઓ ઝડપમાં ચઢી ગઈ. લશ્કર અને છાવણીના બંધતાનું સૂત્ર તૂટી ગયું, અને અવ્યવસ્થા થઈ ગઈ અને જેને જે ગમે તે રસ્તે તેણે ચાલવા માંડ્યું, એટલામાં મરાઠાઓની ઝડપી ઘોડેસ્વારની એક ઢૂંકડીએ દેખા દીધી અને લશ્કરના પાછલા ભાગ પર તૂટી પડી. આટલું બનવાની સાથે જ એ માણસો એકાએક ગભરાઈ ગયા અને બહીકના માર્યા નાસવા માંડ્યા. મરાઠા સવારોએ લશ્કરના મધ્ય ભાગ પર તૂટી પડી લૂંટફાટનો હાથ લંબાવ્યો. શુભઅતખાને પોતાનું લશ્કર વ્યવસ્થિત કરવાની ઇચ્છાએ મહેનત કરી, પરંતુ તેમ થઈ શક્યું નહિ, અને રણ-ક્ષેત્રમાંથી નહાસી પોતાનું સિર કેમ સલામત રાખવું, તેનો વિચાર દરેક જણે કરવા માંડ્યો. થોડા સાથીઓ કે જે તેની જોડે રહી ગયા હતા તેમને લઈ શુભઅતખાન એક બાજુએ ઉભો હતો, એટલે લાગ જોઈ પોતાની સાથમાં આવેલી ફાજને લઈ લોખંડમાં ગરક થઈ ગએલો હોય એવો, ખખ્ખર પહેરેલો, હામેદખાન એક હાથી જેના પર લોખંડની અંબાડી હતી એની પર બેસી, તેની સામે થઈ ગયો (પૃ. ૭૫).

હાથી પર બેઠાબેઠા બંને સરદારોએ લડવા માંડ્યું. શુભઅતખાન (માત્ર) એક જામો પહેરી અંબાડીમાં બેઠો હતો, તેની જોડે તેનો નાનો છોકરો હતો, છતાં શૌર્ય ને હિંમત તેના જાતિસ્વભાવમાં ખમીરરૂપે રહેલાં હતાં તેથી પોતાના હાથીને તેના હાથી સામે આણ્યો. શુભઅતખાનનો છોકરો હુસેન કુલી કે જે ત્રણ હજાર બહાદુર સવાર તથા નવરંગ મીયાણો, નામત લોદી, મસ્તી લોદી, સૈયદ ફયાઝખાન અને શેરાનીખાન, જેવા પ્રખ્યાત જમાદારો તથા મશહૂર પ્યાદા અને બહાદુર સિપાઈઓની ઢૂંકડી સાથે લશ્કરને મોખરે રહેવા નીમાયો હતો, તેણે પોતાના હાથી પરથી જોયું કે હામેદખાન તેના બાપની સામે આવે છે તેથી તેણે પોતાના સાથીઓમાંથી જેટલા બાકી રહ્યા હતા, તેમને તે તરફ દોડી જઈ હુમલો કરવા આગ્રહ કર્યો. તેણે ધણુંએ કહ્યું પણ તે તેમણે સાંભળ્યું જ નહિ. અંતે તેમાંથી કોઈને પણ પ્રભુએ સારી પ્રેરણા કરી નહિ, તેથી ન છૂટકે પોતે એકલો (તે તરફ) પાછો ફર્યો, પરંતુ તે એવે વખતે આવી પહોંચ્યો કે જ્યારે બાજુ હાથમાંથી જતી રહી હતી, શુભઅતખાને છોડેલાં તીર જો કે ત્યાં સુધી પહોંચતાં ખરાં પરંતુ અંબાડીના થાંભલા વચમાં આવવાથી કારગત, થઈ પડતાં નહિ, અને એનું પોતાનું આવી બન્યું હતું એટલે હામેદખાનના થોડાંએક તીર પણ યમના દૂતની માફક એક પછી એક શુભઅતખાન પર ક્રાંમ કરતાં ગયાં. એની જોડે જેઓ રહ્યા હતા તેમાંના થોડા આ લડાઈમાં મરાયા અને થોડા ધવાયા અને ધણા કે જેઓ બચી ગયા હતા તેઓ વેરણખેરણ થઈ જઈ મરાઠાઓના હાથમાં કેદ પડ્યાયા, ન તો છાવણી ઠેકાણું રહી કે ન તો કોઈ સિપાઈ, હામેદખાનના લશ્કરે શુભઅતખાનના હાથીને ઘેરી લાંબો અને લાલાથી વીંધી નાંખી તેને પૂરો કર્યો. (પૃ. ૭૬).

ઓ હામેદખાન આવે છે, ઓ મરાઠાઓ આવે છે, એ અફવા સાંભળી ઇશ્વરાહીમ કુલીખાન સિપાઈઓની ચોકસી રાખી શહેરનો બચાવ કરવા માટે કારંબ બંજરની ઇમા-

રતમાં જે દિવસ જેસી રહ્યો હતો અને જેને આ બનાવ બનવા વિશે ખબર હતી નહીં, તેને તેમણે તે બાબત જાહેર કરી. ખૂનામરફી, લૂંટફાટ કરી શુભચિંત્તાના કુટુંબીઓ તથા તેના છોકરાઓ, હુસેન કુલી અને મુસ્તફા કુલીને કેદ પકડી, સાંજને સમે મરાઠાઓના લશ્કરને લઈ હામેદખાને શાહીબાગમાં પડાવ નાખ્યો, અને રાતના બેએક કલાક વીત્યા બાદ શુભચિંત્તાના મૃત્યુ સફરખાન બાબી પર મોકલ્યું, જે તેણે ઇશ્વરાહીમ કુલીખાનને પહોંચાડ્યું. અલીમહમદખાન તથા સફરખાન બંને સાથે ઇશ્વરાહીમ કુલીખાન પાસે ગયા, અને કહ્યું કે બાજુ હવે હાથથી ગઈ છે. એટલે કારંબમાં જેસી રહેવું અને બપોડે ઉઠાવવો તેથી કાંઈ ફાયદો થવાનો નથી; આ અંધારી રાતના પડદાનો લાભ લઈ પોતાના કુટુંબીઓ અને લાગતાવળગતાને સાથે લઈ ખંભાત તરફ ચાલ્યા જઈ ત્યાંથી તેનાથી સૂરત બંદરે જઈ શકાશે અને રસ્તમ અલીખાનને મળી વખતનો વિચાર કરી જે કરવાનું હીક લાગે તે કરી શકાશે. પરંતુ સ્વમાન અને બહાદુરીની લાગણીઓ એનો પાલવ પકડી બેઠી તેથી એની શરમ પોતાને લગાડાવવા એ તૈયાર ન હતો. તેણે કહ્યું કે જો કે હામેદખાનને શહેરમાં દાખલ થતો અટકાવવાની શક્તિ તો મારામાં નથી છતાં હું ગમે તેટલો એકલો પડી જઈશ તો પણ જે ઇશ્વરે ધાર્યું હશે તે બનવાનું હશે તો અહીં જ બનશે (પૃ. ૭૭), આવા જીવન કરતાં મૃત્યુ બહેતર, કે જે જીવનને લીધે મારા ગાલ પર (શરમના) શેરડા પડે. છેવટે તેમના ધણા આગ્રહથી તે જગા છોડી પોતે શુભચિંત્તાનાને મક્કાને ગયો. ખીજે દહાડે સવારે સફરખાન બાબી અને ખીજ મુનશીઓ હામેદખાન પાસે જઈ તેને મળ્યા. મરાઠાઓનું લશ્કર કીડી અને તીડની માફક આમ તેમ વેરાઈ ગયું અને ગામડાંઓ તથા પરાંઓમાં લૂંટફાટ અને નાશનો જૂલમગાર હાથ લંબાવી એવી એવી જગાએ એ જઈ પહોંચ્યું કે જ્યાં કાંઈએ હજુ સુધી મરાઠાનું નામ સરખું પણ સાંભળ્યું ન હતું. તે જ દિવસથી આ સૂચો જમાનાના તડકા-છાંયડાની લાતો ખાઈ ખાઈ એવો ચગદાઈ ગયો છે, કે આજે તે બિલકુલ જ મરાઠાઓના કબજામાં આવી ગયો છે.

ખીજે દિવસે ઇશ્વરાહીમ કુલીખાનને લઈને સફરખાન હામેદખાન પાસે ગયો અને તેની મુલાકાત કરાવી. તેણે વખત વિચારી જઈ (પૃ. ૭૮) દાંબિક શખ્તો તથા કપટી મુખનો વાપરી તેને દિલાસો તથા આશ્વાસન આપી વદાય કર્યો. ખીજ રખી મહીનાની પહેલી તારીખે હામેદખાન પૂર ઠાઠમાઠ સાથે મરાઠા સૈન્યને જોડે લઈ બદના કિલ્લામાં દાખલ થયો. થોડા વખત બાદ કંયાજીએ ઠેકાણે ઠેકાણે ચોચ ઉધરાવવા પોતાના માણસો મોકલ્યાં અને પોતે લૂંટફાટ કરવા અને ખંડણી ઉધરાવવા વીરમગામ તરફ ગયો, અને તેને ઘેરો બાંધ્યો. ખંડખોરીના ખુલ્લા શખ્તો ઉચ્ચારી હામેદખાને ઝાહેર રીતે બળવાનું તથા શત્રુતાનું ઢોલ પીટ્યું (પૃ. ૭૯).

૨. ઇશ્વરાહીમ કુલીખાનનું મરાણું.

શુભચિંત્તાના, રસ્તમઅલીખાન, ઇશ્વરાહીમ કુલીખાન, તેમનાં સર્ગાસંબંધીઓ તથા કારભારીઓની મિલકત લઈ લેવાની તદખીરમાં હામેદખાન હોવાથી, તેણે આગા હાદી કે જે એ ખાતોનો વિશ્વાસ માણસ હતો અને જેના પર તેમનો મદાર હતો તેને બોલાવી કેદ કર્યો અને ઇશ્વરાહીમ કુલીખાનને કેદ પકડવાનું પોતાના મન સાથે નક્કી કર્યું, આ દુષ્ટ ઇરાદાની તેને ખબર પડવાથી તે વિચારસાગરમાં ડુબી ગયો, અને સ્વમાન જાળવવા પોતાનો જન આપવો એ સિવાય ખીજે રસ્તો તેને દેખાયો નહીં; તેથી પોતાના કુટુંબીક

વિશ્વાસુ નોકરો સાથે પોતે જ્ઞાન આપવા દૃઢ નિશ્ચય કર્યો છે, એવા પરસ્પર સોગંદ લીધા, અને હામેદખાનની મુલાકાત લેવાનું બહાનું કાઢી એવો કરાવ કર્યો કે, મળતાં જ તેને પૂરો કરવો; (તેમ કરતાં) જો પોતે જીવતો રહ્યો તો તો પોતાની મુરદ મુજબ જ થયું સમજવું, ને જો જીવતો ન રહ્યો તો કંઈ નહીં: આખર ભેર માયું આખું કહેવાશે.

જે ધરાદો પોતાની મનરૂપી પાટી પર ઇબરાહીમ કુલીખાને ચીતર્યો હતો તેને અનુસરી બીજા રૂપી માસની ચોથી તારીખ ને ગુરુવારે દિવસનો આશરે એક પહોર વીત્યા બાદ, પોતે બહાર પડી જે થોડા મિત્રોએ તેની જોડે સોગંદ લીધા હતા તેમને લઈ થોડેસ્વાર થઈ દિલ્લા તરફ ગયો. નાઝમને રહેવાના (પૃ. ૮૦) મદાનના આગના દરવાજાની પાસે પહોંચતાં, આઠલાં બધાં સંખ્યાબંધ માણસો કે જેમની બાલમાંથી લોહીની વાસ આવતી હતી અને જેમના ચહેરા પરથી પણ કોઈક જુદી જ વાત સમજાતી હતી, તેમને જઈ ત્યાંના ચોખ્ખારો અને દરવાજાએ આગળ જતાં અટકાવ્યાં, પણ તેમણે અટકાવને ગણકાર્યો નહિ, અને બાગમાં પેદા. હલકા માણસોનો સ્વભાવ કુતરા જેવો હોય છે તેથી તેઓએ ટાળે મળી તેમને અટકાવવાના ઇરાદાથી એશરમ રીતે વર્તવા અને મ્હોડામાંથી ગમે તેમ એલફેલ બોલવા માંડ્યું તથા શેખી કરવા માંડી. ઇબરાહીમખાન કે જે આ બધું સાંખી રહ્યો હતો, તેની ધીરજ ખૂટી ગઈ, અને તેના હાથમાં ગરજી હતી તે તેમનામાંના એક પર વાપરી તેને ઘાયલ કર્યો. તેના સાથીઓએ પણ તલવાર ખેંચી દીવાનખાનાના ઓરડા તરફ મ્હોડું ફેરવી ઝટ દોડવા માંડ્યું; શોરબકાર વધી ગયો. હવે વિધિને તેમની ચોજના ઉંધી જ વાળવી હતી તેથી અકસ્માત બન્યું એવું કે હામેદખાન પોતાના ખાનગી ઓરડામાં બેઠો હતો અને બહાર (દીવાનખાનામાં) આવ્યો ન હતો; અને તેના બહાર આવવાની વાટ જોતી જે મંડળી (દીવાનખાનામાં) બેઠી હતી તે આ મામલો જોઈ ગજારાઈ જઈ એક બાજુ થઈ ગઈ. એની પાસે ખાનગીમાં પણ જવાની જેમને રજા હતી તેવાં કેટલાંક ખાસ માણસોએ વિચાર કર્યો કે પોતે હામેદખાન પાસે જવું અને તેથી શેકાતી રાઈના લાણા માફક પોતાની જગાએથી ઉછળી તે તરફ ગયા. હામેદખાન બહાર આવ્યો ન હતો તેની ઇબરાહીમ કુલીખાનને ખબર થતાં હુમામ જોડેના તેના ખાનગી ઓરડા આગળ પોતે જઈ પહોંચ્યા, તો ત્યાં તેને આસફજહના મહાસોના મુતસદ્દો રાય નો(ફન)દા, ઘોળકાના આમિલ ભારમલ, દીવાન ગીરધરલાલ અને ઝાખુવા જમીનદારનો પત્યા નામનો કારભારી કે જે મરાઠાઓ જોડે આવ્યો હતો, તેમનો ભેટો થયો. પત્યા માર્યો ગયો ને રાય નો(ફન)દા તથા ભારમલ જખમી થયા. બાદ પોતે ખાનગી ઓરડામાં પેદા. (પૃ. ૮૧)

ઇબરાહીમ કુલીખાને એકલાએકલા પણ હિંમત અને મર્દાનગીથી તેના ખાનગી ઓરડા સુધી બહાદુરીનો પગ લંબાવ્યો, અને ગર્જતા સિંહ અને ભયાનક કેસરી માફક અંદર દાખલ થયો, પણ હામેદખાનને તેણે ત્યાં જોયો નહિ, કારણ કે આ રમખાણની ખબર થતાં બીજે રસ્તે બહાર નીકળી જઈ, પોતાના માણસોને જે બનાવ બન્યો હતો તે વિશે ખબર આપી, તેને કાં તો કતલ કરવા યા તો કેદ પકડવા તેણે હુકમ કરી દીધો હતો. વખતે તે રણવાસમાં હશે એમ ધારી ધરના અંદરના ભાગ (જનાના)માં પોતે ગયો, અને તેને ઘણો શોધ્યો, પણ તે જડ્યો નહિ, તેથી ન છૂટકે પોતે બહાર આવવાનો વિચાર કર્યો. આ અરસામાં ચારે તરફથી માણસો આવી લાગ્યાં, અને તીરના ઘાથી, ખંદુકની ગોળીઓથી અને તલવારના ઝટકાથી એ ચૂરવીર ઉગતા જુવાનને નીચે નાખી દીધો. આ મારામારીમાં હથીઆર અને કપડાં(લઈ લેવા)ના લોભથી પુરખીઆ સૈનિકોએ

જાણીતા કે અજાણ્યા જે હાથમાં આવે તેમને દયાહીન તલવારને ઝાટકે ઉરાડવા માંડ્યા. હાલના દરવાજા બંધ કરવામાં આવ્યા, કે જેથી કોઈની મક્કર નહિ કે અંદર જઈ શકે, અને પછી ઇબ્રાહીમ કુલીખાનના સાથીઓને શોધવા માંડ્યા (પૃ. ૮૨). આ અરસામાં કોધાયમાન થએલો હામેદખાન બહાર આવ્યો, અને તેણે હુકમ કર્યો તે સુબખ ઇબ્રાહીમ કુલીખાન તથા બીજા માર્યા ગએલા માણસોની લાશોને ધસડી જઈ કાઢવાળી ચખૂતરા પાસે ફેંકવામાં આવી, અને તેને એક ધર બાંધવા માટે પાચે નાખ્યો હતો. તેની પાસે રાત્રે તેની રબથી દાટવામાં આવી. તેના જે જે માણસો ખુણેખોચરે ભરાઈ રહ્યા હોય તેમને પકડી કેદ કરવા તેણે હુકમ કાઢ્યો, જેથી અબદુલ ગફ્ફારખાન કે જે કાઢવાળના એકા પર નિમાઈ એની સાથે આવ્યો હતો અને જે બ્યારે તે (હામેદખાન) બહાર નીકળી ગયો ત્યારે તેની વિરુદ્ધ થઈ જઈ પાછળ રહી ગયો હતો. તેને અને ખુશાલચંદ શેઠને પણ માણસો પકડી લાવ્યા, પણ તેમને તો પોતે છોડી દીધા; એટલામાં ઉબયદખાન આવી પહોંચ્યો. નગરખાનાની પડોશમાં પહોંચતા પુરખીઆઓ કાગડાઓના ટોળાં માફક, ચારે તરફથી તૂટી પડ્યા. એટલામાં તેમનો સરદાર (હઝારી) આવી પહોંચ્યો અને તેણે સૌને વાર્યા (પૃ. ૮૩).

બીજે દિવસે માણસો મોકલી હામેદખાને શુબખતખાન તથા ઇબ્રાહીમ કુલીખાનના ધરની, જંગમ ને સ્થાવર મિલકત જપત કરી લીધી, અને તેમનાં સગાંસંબંધી અને નોકરોમાંથી જે હાથ આવ્યા, તેમને પકડી દંડ લીધો તથા ખજાનામાં જે રોકડ નાણું અને શાહી કારખાના(વણાટશાળા)માં જે મૂલ્યવાન ચીજો ને કાપડ મળ્યાં તે કબજે કરી લીધાં. શહેરમાં રહેલી દરેક જાત અને ધંધાદારી કામ-શું નાણાવટી કે શું વેપારી કે શું કારીગર, તેના-પર કર, કે શુબરાતમાં “વેરો” એ નામે મશહૂર છે તે-તરીકે અમુક રકમ નાંખી ને કઠોર હદયના ઉધરાતદારો નીમી તેમને સંપૂર્ણ તાકીદ આપી તે રકમ વસુલ કરી લીધી (પૃ. ૮૪).

૩. ફરતમ અલીખાનનું મરાણું

ફરતમ અલીખાન કે જે સુરત બંદરના મુતસદ્દી તથા વડોદરા અને પેટલાદના ફોજદારના હોદ્દા પર હતો, અને આ અરસામાં પીલાણ કે જે પોતાના સત્તા અને જોર વધારી દઈ (તે) જીલ્લામાં બંડ ને બળવાની ધૂળ ઉરાડી રહ્યો હતો, તેની પૂંઠ પકડવામાં રોકાયો હતો, તેને ઉપલા બનાવની સાવસ્તર અને તક્સીલવાર હકીકત તથા શુબખતખાન અને ઇબ્રાહીમ કુલીખાનના માર્યા જવાની તથા તેમના કુટુંબની સ્ત્રીઓના કેદ પકડવાની ખબર બ્યારે ખાનાપુરની ટેકરીની નજદીકમાં મળી, ત્યારે આખા વિશ્વને નિહાળતી તેની આંખમાં પ્રકાશપૂર્ણ દિવસ અમાસની રાત જેવો અંધકારમય અને પ્રકાશહીન લાગવા માંડ્યો. છતાં વખત વિચારી જઈ એ ખાનગી વાત સંબંધી જાહેરમાં પોતે કશું બોલ્યો નહિ, પણ તેના મનને તેના ભાઈઓના માર્યા જવાને લીધે જેટલો શોક ન થયો હતો તેટલો શુબખતખાનના છોદરાઓ અને તેનો જનાનો કેદ પકડાયાં તે બાબત થતો હતો. લાચાર થઈ પીલાણની પૂંઠ પકડવી છોડી દઈ તે સુરત બંદર તરફ પાછો ફર્યો, ને ત્યાં નાહના મોટા સૌની પાસે એને એકાએક પાછા ફરવાનું કારણ જાહેર ને જાણીતું થઈ ગયું. પીલાણને આ બનાવની જાણ થઈ કે તરત જ પોતે તેની પછવાડે તે જગાની પાડોશમાં જઈ પહોંચી આગળ કરતાં પણ વિશેષ ધીંગાળું કરવા મંડી ગયો. તોપખાનાની બ્યવસ્થા કરવા, તેને માટે સાધનો મેળવવાં તેમજ લડાઈ માટે ‘સામગ્રી’ તૈયાર

કરવા સંબંધે પોતાના સલાહકારોની સલાહ લેવામાં રસ્તમ અલીખાન મશ્ગુલ થયો. દીર્ઘદૃષ્ટિવાળા તથા સમજી સલાહકારોમાંથી ધણાનો મત એવો થયો કે હવે વરસાદની મોસમને આવી પહોંચવા તથા મરાઠાઓને પોતાને વતન પાછા ફરવાને ત્રણ મહીના બાકી છે તો તેટલો વખત સુરત ખંદરમાં જ મુકામ રાખી ધણી સારી રીતે લડાઈ માટે તૈયારી કરી પછી (પોતાના) ધરાદાના વાવટાને ઉડતો ફરવો. ધણા બાગનો એવો અભિપ્રાય હતો કે એ મામલાનો અંત યુદ્ધમાં આવશે નહિં. એક વખત (પૃ. ૮૫) એમ ધારીએ કે હામેદખાન આપણી સામે ટકી પણ રહે, તો પણ વિધિએ જે ધાયું હશે તે તો થશે જ, પોતાના બાઇનો જનાનો કેદમાં પડ્યો હતો તેનું દુઃખ રસ્તમ અલીખાનના મનમાં ધણું સાક્ષતું હતું અને તેથી સ્વમાન અને પોતાની આખર જાળવવાની લાગણીને વશ થઈ, ઢીલ કરવી તેને બહીષ્કણપણું અને સ્વમાનનો અભાવ ગણી, એ સલાહકારોએ દર્શાવેલા મતને પોતે સંમત થયો નહિં, અને કૂચ કરી જવાનો દૃઢ ધરાદો કર્યો.

હવે રસ્તામાં પહેલો કાંટો પીલાણ હતો, અને તેની જોડે લડાઈ કરતાં કરતાં આગળ વધવું પડશે, તેમ કરવું ન પડે માટે તેની જોડે સલાહસંપનો પાચો નાખી તેને મનપસંદ વચનો આપી પોતાની જોડે દોસ્તી કરવા આમંત્રણ કર્યું. મુસ્તફાખાન કે જે વચમાં ભાંજગડિયો થયો હતો તેની આવજ થયા બાદ પોતે એકલો હોઈ, તેની જોડે લડાઈમાં ઉતરી ટકી શકે એટલી શક્તિ પીલાણને પોતાનામાં નહિં લાગવાથી તેણે એ વાત સ્વીકારી અને એવું કર્યું કે નર્મદા નદી પાર ઉતરી બાદ તેમણે મુલાકાત કરી એક ખીજ વચ્ચે થવાના કોલકરારો રૂપમાં સોગંદથી પાકા કરવા. પોતાના છોકરા બહેરામખાનને પોતાના નાયબ તરીકે સુરતખંદરમાં મૂકી રસ્તમ અલીખાન કૂચ પર કૂચ કરી નર્મદા પાર ઉતર્યો. પીલાણ પણ કરાર મુજબ આવી પહોંચ્યો ને થોડે દૂર મુકામ નાખ્યો. વડોદરાની નજદીકમાં બંને પક્ષે મુલાકાત લેવાની ઇચ્છા બતાવી. કેટલાએક સવાલોનો નીકાલ કરવા માટે ત્યાં થોડા દિવસ મુકામ રાખવો પડ્યો, અને એ બેઠક દરમિયાન કેટલાએક માણુ-સોના વચમાં ખડવાથી સૈયદઅલી વાએઝી કે જેને વડોદરામાં કેદ કરવામાં આવ્યો હતો તેને છોડી દેવામાં આવ્યો. તેણે વચન આપ્યું કે હવે પછી તે કોઈ રીતનું હુલ્લડ ઉઠાવશે નહિં, એટલે તેને સુરત જવાની રજા મળી. કરજો (? કરજણ) અને બાજવા ગામની અધવચ પીલાણ આવી તેને મળ્યો. અને થયેલા કોલકરાર તથા આપેલાં વચન રૂપમાં કસમ ને સોગંદથી પાકાં કરવામાં આવ્યાં. કરાર મુજબ એક લાખ રૂપિયા રોકડા, એક હાથી, કાપડ તથા જવાહીરની ભેટ આપવાનું સાદું થયું. આ કાર્યના કર્તા તથા આ સંધિની ભાંજગડ કરનારા મુસ્તફાખાનને રસ્તમઅલીખાને પીલાણ જોડે જવા મુકરર કરી, તેને જવાની રજા આપી. તેણે એની પહેલાં સહી નદી પાર ઉતરી જઈ મુકામ નાખ્યો, અને રસ્તમઅલીખાન પણ ખીજ દિવસે નદી ઓળંગી, પેટલાદ પરગણાના અડાસ ગામ આગળ જઈ પહોંચ્યો. તેનાથી થોડે દૂર તે જ પાર પીલાણએ પોતાનો મુકામ રાખ્યો.

અકસ્માત તે જ દિવસે હામેદખાન (પૃ. ૮૬) કંયાણ મરાઠાને, સલાબત મહમદખાન બાખી કે જેને પોતે આ અરસામાં બોલાવી મંગાવ્યો હતો તેને, સૈયદ ક્યાજખાન અને શીરાનીખાન વગેરે મુખ્ય સરદારોને તથા અમદાવાદમાં તોપખાનાનો જે રસાલો હતો તે લઈ, તથા લડાઈમાં બે પરિણામ જ આવી શકે એવી લાંબી દૃષ્ટિ દોડાવી પોતાના સર્ગાસંબંધીઓને સરદાર મહમદખાન ગવરની કે જે પૂર્વેથી રસ્તમઅલીખાનનો મિત્ર તથા તેનો સેનાપતિ હતો તેના ધરમાં તેના બાઈઓ મહમદ અલાદીન તથા મહમદ

અશરફ કે જેઓ તે વખતે શહેરમાં રહેતા હતા તેમને હવાલે કરી, જનતાનું રક્ષણ કરવાની સિદ્ધાર્થ કરી, પોતાના નાયબ તરીકે સફરખાન આખીને ભદ્રમાં રાખી કૂચ પર કૂચ કરતો. રસ્તમ અલીખાન જેડે લડાઈ કરવાના ઇરાદાથી આગળ વધતો હતો, તે પણ આવી પહોંચ્યો. અને રસ્તમઅલીખાનની છાવણીથી એ કોશ દૂર તેણે પોતાની છાવણી તાળી, અને તે જ રાતે મુસાફરીની ધૂળથી ખરડાયેલા પોતાના માણસો જેડે આસફબહ તરફથી આવેલા પત્રો કે જેમાં તેની સાથે દોસ્તી રાખી તેનો પક્ષ લેવાનો મજબૂર લખેલો હતો, તે (પત્રો) પીલાળ પાસે મોકલ્યા અને તેના પોતાના મનનો ભેદ વિચારી શું હતો તે જાણવા માગ્યું. પોતે એકલે હાથે રસ્તમઅલીખાનને પૂરો પડી શકે એમ ન હતું તેથી આ દરખાસ્તને તેણે જમાનાને અનુકૂળ કાયદો ને નસીબની ચારી ગણી, મુલક હાથ કરી લેવાની તથા તેના જેવા હરીફને તોડી પાડવાની આવી તકને એક મહોટો આશીર્વાદ સમજી, રાત્રે ને રાત્રે હામેદખાનની મુલાકાત લીધી, અને કરારને પાકો કરી પોશાક તથા હાથીની ભેટ લઈ રાતને છોડે પોતાની છાવણીમાં પાછો આવતો રહ્યો.

તરત જ રસ્તમઅલીખાનને આ ઘટનાની જેવી હતી તેવી ખબર પડી અને પીલાળના વિશ્વાસઘાતની હકીકત સંશયના પરદામાંથી બહાર આવી. જવાબમાં પોતે જાણવું કે એના તરફથી મદદ અને સહાયની મને આશા હતી જ નહીં, પરંતુ અહીં સુધી નિર્વિઘ્ને આવી પહોંચવું એ જ મારો આશય હતો અને એ પૂરો પડ્યો. ફતેહ ને વિજય મળવા એ તો દૈવને હાથ છે : તે શી રીતે અને ક્યારે, એાછાં મળશે કે વધતાં મળશે, એનો વિચાર કરવાનો હોય નહિ.

મીર નથુ ને મહમદસલાખત રોહીલા, હામેદખાનના બોલાવ્યાથી તેની નોકરીમાં દાખલ થવા માળવાથી નીકળેલા, તે આ જ વખતે સંજોગ(પૃ. ૮૭)વશાત્ આવી તેને મળ્યા અને મરાઠાઓના લશ્કર ઉપરાંત તેની પાસે સારી સંખ્યામાં લશ્કર જમા થયું. ખીજે દિવસે જ્યારે ખંજર મારતા સૂર્યે આસમાની રંગના કિલ્લાની અગાસી પરથી ઝપાઝપીતો વાવટો ઉરાડ્યો ત્યારે રસ્તમઅલીખાને કૂચનું ઢોલ વગડાવી ચાર હજાર સ્વાર અને તેટલા જ પ્યાદા સિપાઈઓના લશ્કર સાથે સરદાર મહમદખાન અને કામગાર અલીખાનને મોખરે, શુભઅતખાનના પુત્ર અહમદકુલીને જમણી બાજુએ, કાઝિમખેગખાનને ડાબી બાજુએ, મહમદખાનને લશ્કરની પાછળ, તથા બહાદુર સૈનિકોની એક ટૂંકડી સાથે પોતે મધ્યમાં ગોઠવાઈ, સ્વાર થઈ ચાલવા માંડ્યું. હવે રાતને વખતે હામેદખાનને તોપખાનાને લશ્કર સાથે લાવી સામે ગોઠવી દીધું હતું, તેથી તેણે તોપો છોડવાની શરૂઆત કરી, તેથી ન છૂટકે રસ્તમઅલીખાન કે જે આગળ કૂચ કરવાને માટે તૈયાર અને સજ્જ થયેલો હતો તેને પોતાનો ભારે સરસામાન, જેટલો તેમાં રહી શકે તેટલો, તે ગામડાના નાના સરખા કિલ્લામાં ભરી એક આરબની ટૂંકડીને સોંપી પોતાના લશ્કરને ગોઠવવાના કામમાં રોકાઈ જવું પડ્યું.

અજગરના મહોડા જેવી તોપોએ ખંને બાજુથી અગ્નિ ફેંકવા માંડ્યો. પોતાની સામેના તોપખાના પર રસ્તમઅલીખાને વાયુ ને વીજળી વેગે ત્વરાથી હુમલો કર્યો. પહેલે જ હુમલે થોડી ઝપાઝપી બાદ શત્રુનું તોપખાનું તેણે હાથ કર્યું. હામેદખાનનો કારભારી ગિરધરલાલ જે તોપખાનાની ટૂંકડીનો સરદાર હતો તે ખીજા થોડા માણસો સાથે મોતની ધૂળ ચાટતો થયો. આ સ્થિતિ જોતાં જ મીર નથુ અને મહમદ સલાખત, રોહિલા કે જેઓ મોખરાની ટૂંકડીમાં હતા, તેઓ સામે આવી પહોંચ્યા અને સરદાર મહમદખાન કે જે હાથીસવાર હતો તે જે હાથી પર મીર નથુ બેઠો હતો તેની

સામે પહોંચી ગયો અને એ હાથીસવારો વચ્ચે તલવારની ઝપાઝપી તથા શમશેરનું યુદ્ધ થયું. બંને બાજુના ભડવીરોએ એક બીજાની સામે ઉભા રહી, સામસામા લડવા માંડ્યું. આ પ્રમાણે યુદ્ધરૂપી પ્રયંત્ર અગ્નિ બળવા માંડ્યો.

સ્તમ જેવા વિખ્યાત પહેલવાનોએ મ્યાનમાંથી તલવારો ખેંચી (પૃ ૮૮) તે શ્વર-વીરોએ કોઈપણ માણસને તલવારના પાણીનો ઘુંટડો ન આપી નિરાશ કર્યો નહિ. આવું યુદ્ધ અને આવા યોધ્ધાઓ ન તો જમાનાએ જોયા હતા કે ન તો જમીને અનુભવ્યા હતા. સરદાર મહમદખાનને હાથે મીર નથુ મરાયો, અને તેની સાથે જ ઝપટ અને ત્વરાથી સ્તમઅલીખાને પોતાનો હાથી હામેદખાનના હાથી સામે લીધો. મીર નથુ પોતાની ટૂંકડી સાથે સાથે મરાયો હોવાથી, તેમ જ તેના માણસોના પગ પાછા પડવાથી, હામેદખાન હાથીપરથી ઉતરી થોડેસ્વાર થઈ નહાસી ગયો. મરાઠા સરદારો કે જેમને સ્તમઅલીખાનનો ઘણો ભય લાગતો હતો. તેઓ આ લડાઈનો તમાસો દૂરથી જોયા કરતા હતા અને લડાઈમાં ઉતરવા જેટલી હિંમત તેમણે બતાવી ન હતી. વિજય મેળવી સ્તમઅલીખાન હામેદખાનની છાવણીમાં આવ્યો, તો ત્યાં તેણે શુભઅતખાનનાં છોરાઓ, હુસેન કુલી અને મુસ્તફા કુલીને તથા આગા હાદીને સાંકળે બાંધેલા તથા બેડીઓ સાથે જોયા અને તેમને છૂટા કર્યા; અને હામેદખાન તથા તેના સિપાઈઓનો સરસામાન લૂંટાયો તેટલો લૂંટી લીધો શત્રુમાંથી ઘાઈને પણ તેની સામે આવવા જેટલી હિંમત કરતો જોયો નહિ ત્યારે સીસું ને દારૂગોળો ને થોડી તોપો કબજે લઈ, બાકીની તોપોનાં કાણુમાં લોખંડના ખીલા મારી પોતાની છાવણીએ પાછો ફર્યો. હામેદખાનના થોડા સિપાઈઓ તથા છાવણીનાં માણસો પોતાના સરસામાન સાથે આવી સ્તમઅલીખાનને (પૃ. ૮૯) મળ્યા અને તેની પાસે રક્ષણ ને આશરો માગી તેની જોડે થઈ ગયા. સ્તમઅલીખાનના નીકળી ગયા બાદ લડાઈનું મેદાન ખાલી જોઈ કંથાજીએ હામેદખાનની છાવણી લૂંટવા અને પાછળ રહી ગયેલાઓના ઘોડા તથા સરસામાન લઈ લેવા હાથ લંબાવ્યો અને આખના પત્રધારમાં તેની છાવણીનો નાશ કરી નાખ્યો. આ વખતનો લાભ લઈ પીલાજીએ સ્તમઅલીના પાછળ રહી ગયેલા મોદીખાનાપર છાપો મારી લૂંટી લીધું; અને પેલા નહાના કિલ્લામાં આરબોના રક્ષણ નીચે જે સામાન તેણે રાખ્યો હતો તે સિવાય બીજું કશું રહેવા દીધું નહોં. બ્યારે સ્તમઅલીખાન ત્યાં આવ્યો ત્યારે ન તો ત્યાં પોતાનું મોદીખાનું જોયું કે ન તો બીજો સરસામાન નજરે પડ્યો. જેઓ લૂંટાયા હતા તેમણે જે બન્યું હતું તે કહી સંભળાવ્યું, તેથી ન છૂટકે ત્યાંના તળાવ પર એક નહાનો તંબુ નાંખી છાવણી બનાવી, જખમી થયેલા પોતાના માણસોની સંભાળ લેવા માંડી.

બ્યારે હામેદખાન એ લડાઈમાંથી નહાસી કંથાજી પાસે આવ્યો, ત્યારે તેણે તેને ઇપટ્ટા આપવા પોતાની જીભ લંબાવી; પોતે તમાસો જોયા કર્યો અને તેની જ છાવણી લૂંટી લીધી તે વિષે તાણાં માર્યાં. તેણે મારી માગી તથા જે શુભ થઈ ગયું હતું તેનો બંદોબસ્ત આપવાનું જણાવી, થોડો લૂંટી લીધેલો સામાન તેને પાછો અપાવી, તથા સવારી માટે હાથીઘોડા અપાવી, પોતાની છાવણીમાં તેને ઉતારો આપ્યો.

આ અરસામાં મરાઠાઓની એક બીજી ફેજ પવાર અને સમોસિયાની સરદારી નીચે એ ફેજને આવી મળી. શુભઅતખાન માર્યો ગયો છે એવી ખબર દક્ષિણમાં પહોંચી જવાથી, શુજરાતનો મુલક લૂંટવાને લોભે દરરોજ મરાઠાઓનાં ટોળેટોળાંએ આણી તરફ આવવા માંડ્યું, તે એટલે સુધી કે હોલ્લા (પૃ. ૯૦) દહાડા સુધીમાં તો લગભગ સીતેર, એંસી હજાર સવાર ભેગા થઈ ગયા.

શહેરમાં લૂંટફાટ વધવા લાગી અને લોકો ભરના કિલ્લામાં દુસી ગયાં ને ત્યાંના ફરાશખાના તથા તોશખાનાનો અસખાબ પણ હિઠાવી ગયા. સફરખાન ખાખી આ ધીંગાણું જોઈ ગભરાઈ ગયો અને ઘણી મુશ્કેલીએ ભરમાંથી નીકળી પોતાને ઘેર પહોંચ્યો. પોતાને ફતેહ મળવાની ખુશખબર જણાવતાં સાથે સાથે રસ્તમ અલીખાને સૂખાના દીવાન મોમિનખાનને શહેર સંભાળવા તથા સાચવવાનું તથા શુભઅતખાનના એક સગા મીર ઇબ્રાહીમને ભરમાં રહેવાનું લખી જણાવ્યું હતું. દરરોજ હામેદખાનના માર્યા ગયાની ખોટી ખબરો આવ્યા કરતી. જો ફતેહ મળવાને પહેલે દિવસે જ રસ્તમઅલીખાન અમદાવાદ આવવા નીકળી પડ્યો હોત તો ઘણો સંભવ હતો કે તે શહેરમાં આવી પહોંચી શકત. પરંતુ ઇશ્વરની ઇચ્છા અને વિધિનો ધરાદો તેમ થવા દેવાનો હતો નહિ, એટલે આઠ રાત ને દહાડા પેલા ગામના તળાવને કિનારે રોકાઈ ત્યાં પોતાનો મુકામ રાખ્યો અને સવારથી સાંજ સુધી તોપ ને બંદૂકની લડાઈઓ લડતો રહ્યો. આખરે ખીજ જમાદીમાસની પહેલી તારીખે ત્યાંથી (પા. ૯૧) હાંતરી કરી.

આફતના મહાસાગરની જેમ મરાઠાઓનાં લશ્કર આસપાસ ફરી વળેલાં હોવાથી પરાઈથી રાત સુધી લડતાં લડતાં રસ્તમઅલીખાનને આગળ વધવું પડ્યું, જે દિશાએથી રસ્તો જડે તે દિશાએથી રસ્તો કાપવો પડતો, તેથી તે આખા દહાડામાં ખંભાતના ચોરાસી પરગણામાં આવેલા મોજે નાયાડ (૧ નાપાડ) સુધી મુશ્કેલી અને મહેનત સાથે ઝપાઝપી કરતાં, આવી શક્યો. ત્યાંથી ખીજે દિવસે નીકળી આગલા દિવસની માફક કલમસર (૧ કરમસર) અને તેને ખીજે દહાડે પેટલાદ પરગણાના નાયા ગામે આવી પહોંચ્યો. એ બધો વખત લડાઈની ભઠ્ઠી તપેલી જ રહેતી.

આ વખતે પેટલાદ પરગણું રસ્તમ અલીખાનના તાખામાં હતું એટલે તેને તાબે આવેલું ગામ વસો કે જે શહેરથી સત્તર કોસને છેટે છે તેના મુખી વણારસીએ આ વખતે તેની તરફ વિવેકથી વર્તવાનો નિશ્ચય કરી તેને જણાવ્યું કે જો સદરહુ ગામે તે આવે તો જે ખાધાખોરાકી તથા માણસો પોતે ભેગાં કર્યાં છે તે (પૃ. ૯૨) તેની સેવામાં હાજર કરે. આ ઉપરથી પોતે તેણી તરફ જવા લગામ ફેરવી,

હામેદખાન તથા મરાઠાઓને આ વ્યવસ્થાની ખબર પડવાથી તેમણે વણારસી પર એક ધમકીથી પૂર્ણ પત્ર લખી મોકલ્યો. વણી શહેરના કેટલાક મુખ્ય માણસો જે અંદરખાનેથી હામેદખાનના મળતીયા હતા તેમણે કપટ કરી વણારસીને ડરાવવા માંડ્યો. તે બહુ ડરી ગયો અને રાત્રે ને રાત્રે ગામ ઉજ્જડ કરી બહાર ચાલ્યો ગયો. એ જ મહીનાની પાંચમી તારીખ ને સોમવારની ઝપાઝપી ઘણી સખત થઈ હતી કારણ તેમાં કામગારઅલી અને ખીજ બહાદુર સૈનિકો ખપી ગયા હતા. તે દિવસે ઘણી મુશ્કેલીએ, રસ્તમઅલીખાન, આરબ વગેરે કામના ચારસો સવાર અને એટલા જ પ્યાદા લઈ, રાત્રે અંધારૂં થવાને સમયે શત્રુઓ જોડે લડતો લડતો વસો ગામને વળાવે આવી પહોંચ્યો, તો ત્યાં ન વસ્તીની કે ન ખાધાખોરાકીની એકે નિશાની માલમ પડી. ન છૂટકે ત્યાં છાવણી તો નાંખવી પડી. જો કે એની પાસે રહેલાં માણસોની સંખ્યા થોડી હતી અને શત્રુ સંખ્યાબંધ ને ટોળાંબંધ હતા છતાં તેમાંથી કોઈ એકમાં એટલી પણ હિમત કે મક્કર હતી નહિ કે એના પર હુમલો કરે. પણ શત્રુએ ચારે બાજુએથી મોરચા નજદીકમાં લાવી આખી રાત બંદૂકની ગોળીઓ ને તોપના ગોળાનો અગિના કરા જેવો મારો વરસાવવો ચાલુ રાખ્યો. કેટલાએકનું આવી બન્યું હતું તે તો ઇશ્વરશરણ થયા અને તળાવને કિનારે તેમને દાટવામાં આવ્યા. ખીજે દિવસે

કૂચ કરવાની તક ન મળવાથી ત્યાં જ મુકામ રાખવો પડ્યો. ગામને તરતમાં જ ઉબજડ કરવામાં આવ્યું હતું અને એ ગામ ધણું મોટું હતું એટલે માણસોએ જેમ તેમ થોડો ઘણો ધાસદાણો મેળવી ગાડું ગળડાવ્યું. બીજે દિવસે એટલે એ જ મહીનાની સાતમી તારીખ ને બુધવારે એણે કૂચ શરૂ કરી. (પૃ. ૯૩)

ઘણી કોશેશ કરતો, સવારથી સાંજ સુધી લડતો, પડતો, આખડતો, માત્ર અડધા ગાઉની મજલ તે કાપી શક્યો, અને એક ન્હાનકડું તળાવ કે જેને સૂઈ તલાવડી કહે છે, ત્યાં આગળ આવી પહોંચી પોતે મુકામ નાખ્યો. સમો બહુ બારીક થઈ ગયો અને બાકી રહેલા લશ્કરની દૃઢતા ને નિશ્ચયના પાયા હાલી ઉઠ્યા. તેમાંના ધણાઓ આ ગળખનાક અને હિમત તોડી નાંખે એવી હાલત જેઈ, પોતાના ઘોડા ને હથીઆર તો શું પણ પોતાના પ્રાણની પણ આશા મૂકી દઈ વેશ બદલી રાતના અંધકાર રૂપી પડદાનો લાભ લઈ બહાર નીકળી પડ્યા. બીજે દિવસે એટલે ગુરુવારે સવારે વસ્તુસ્થિતિ આવી હોવા છતાં, રસ્તમઅલીખાન જેનામાં હિમત તથા શૂરવીરતા નૈસર્ગિક અને સ્વાભાવિક હતાં-તેણે પોતાના શૌર્ય ને બહાદુરીરૂપ કપાળને ધૂળથી ખરડાવા દેવું એ વાતનો તિરસ્કાર કરી પ્રભાતની અને ત્યારબાદની નિમાઝથી ફારેગ થઈ કાવો પીવાની ઇચ્છા કરી, એટલામાં સર, દાર મહમદખાન ગવરની ઘોડેસ્વાર થઈ આવી પહોંચ્યો અને કહ્યું કે આ ક્ષણ ઘોડાપર સવારી કરવાની અને યુધ્ધ કરવાની છે, સરદાર મહમદખાનને એ ઘોડેસ્વાર થઈ બચ એ વધારે સલાહભરેલું લાગવાથી તેણે તેને તેમ કરવા ધણો આગ્રહ કર્યો, તેથી તેણે સવાર થવા હાથી મંગાવ્યો. તેણે ફરીથી કહ્યું કે પ્રસંગ તો ઘોડા પર બેસી સામાવાળા પર છાપો મારવાનો છે. તે ઉપરથી તે સત્તા અને શક્તિનો પહાડ, શૌર્ય અને બહાદુરીના મેદાનને, આખુલ સ્વાર, જમાનાનો રસ્તમ (પહેલવાન) ઘોડા પર સ્વાર થયો અને ‘અલ્લા, અલ્લા-પોકારતો શત્રુ તરફ ફરી ઘોડો દપટાવતો ગયો. પરંતુ બાકી રહેલા સિપાઈઓમાં આ હુમલા વખતે તદ્દન ભંગાણ પડી ગયું અને મરાઠા લશ્કરની મોટી સંખ્યાને લીધે તેઓ વેરણખેરણ થઈ ગયા; કેટલાએક માર્યા ગયા, થોડા ધવાયા અને થોડા કેદ પકડાયા, અને થોડા ઘોડાઓની મદદ લઈ બચ (પૃ. ૯૪) બચાવી બહાર નીકળી ગયા. સરદાર મહમદખાનને ફારી જખમ થવાથી એક તરફ તે રણક્ષેત્રમાં જ પડ્યો. રસ્તમઅલીખાન બીજી તરફ હુમલો લઈ ગયો હતો, તે યુદ્ધરૂપી વનના કેસરીની શક્તિ અને આવેશના પ્રભાવથી જેમ ઈશ્વરના નામથી સેતાંન નાસે તેમ નાસતા મરાઠાઓ, તેને રસ્તો આપી, તેની આગળ ને આગળ રહેતા હતા; તેની સામે આવી ઉભા રહેવાની તેમનામાંથી એકની પણ હિમત આલી નહિ. પરંતુ છેવટે દરેક બાબૂથી તેના પર હુમલા કરી તીર ને બાલાના ધાથી તેને વીંધી નાંખી તલવારને ઝાટકે તેમના તરફથી તેને શહીદની ઉંચી પદવી આપવામાં આવી. શુબઅતખાનના પુત્રો હુસેનકુલી અને અહમદકુલી (? મુસ્તફાકુલી : પૃષ્ઠ ૮૯) પાછા વિધિના પંજમાં કેદ પકડાયા. બહાદુરી અને શૂરાતનના યુદ્ધક્ષેત્રના રાજવી સવારનું માથું દક્ષણીઓ ધડથી જુદું પાડી હામેદખાન પાસે લઈ આવ્યા, અને પોતાની નામના તથા કર્તાની સાબિતી તથા પુરાવા તરીકે પીલાણએ તેનો એક હાથ પોતાને રહેઠાણ સોનગડ મોકલ્યો. હામેદખાને પોતાનાં કેટલાંક માણસો જેડે એ માથું અમદાવાદ મોકલ્યું અને તેની લાશને વસો ગામ પાસે દટાવી કે જે જગાપરની એની કબર બનીતી અને પ્રખ્યાત થઈ, આજે દરેક આવતા જતા માણસની યાત્રાનું ધામ થઈ પડી છે. શુક્રવારે સંધ્યા સમયે, શૂરવીરતાના મંડળના મુખી અને સૈયદ ખાનદાનના નાયકના માથા સાથે એ બયાનક સમાચાર અમદાવાદ પહોંચ્યા કે તરત જ એક અદ્ભુત સ્થિતિ ઉભી થઈ, અને નાના

ને મ્હોટા, જુવાન ને ધરડા, ઝોળખીતા અને ખીનઝોળખીતાઓએ આક્રંદ કરવા માંડ્યું અને તેમનાં મનમાં એક અજબ જાતનો ભય પેસી ગયો. દરેક ધરમાં માતમ થવા માંડી અને દરેક મકાનમાંથી શોકનાં રૂદનનો અવાજ સંભળાવા માંડ્યો. એક રાત ને દિવસ કોટવાળીના ચખુતરાને માથાએ ઉચ્ચતા બક્ષી અને પછી ધખરાહીમ કુલીખાનની સોડમાં તેને દાટવામાં આવ્યું. મહમદસાયબ જેનું તબલ્લુસ મુસ્તઅદ હતું અને જેણે આ યુદ્ધને વિશે કાવ્ય બનાવ્યું છે, તેણે આ બનાવની તારીખ યાદ રાખવા માટે નીચે પ્રમાણે લખ્યું છે.

આ યુદ્ધ ને આ કથાની તારીખ, કે જેની બાબતમાં કશું વિરુદ્ધ હોય શકે જ નહીં, (તે) સારી આસ્થાવાળા મિત્રોને યાદ રહે માટે વર્ણવું છું. કે એક હજાર એકસો સાડત્રીસની સાલમાં (૫. ૬૫) એ સરદારનો સરદાર દુનિયામાંથી ઉપડી ગયો.

“રુસ્તમનો સલોકો’ના વિષયાદિને લગતી ટૂંકી માહિતી શ્રી અં, બુ. જાનીએ ‘શ્રી ફાર્ખ’સ ગુજરાતી સભાનાં હસ્તલિખિત પુસ્તકોની સવિસ્તર નામાવલી’ (ભાગ ૧, ૧૯૨૩, ૨૦૦-૨૦૧) માં નીચે પ્રમાણે આપેલી છે :

“આ શલોકોમાં, સન ૧૭૨૩-૨૪, એટલે સંવત ૧૭૭૯-૮૦ માં અમદાવાદ, કપડવણજ અને મહી નદી પાસેના અડાસ (આણંદ તાલુકામાં) આગળ મોગલ હાકેમ હામીદખાનને સરખુલંદખાનની પ્રેરણાથી સુજાતખાન, અબરામ કુલીખાન અને સુરતના હાકેમ રુસ્તમ કુલીખાન, એ ત્રણે બાઈઓ સાથે થયેલાં યુદ્ધો અને તેમાં છેવટના અડાસના રણસંગ્રામમાં રુસ્તમ કુલીખાને દાખવેલાં પરાક્રમો વર્ણવેલાં છે. જે કે કવિ જ્ઞામળે યુદ્ધ મચ્યાનો સમય આપેલો નથી, પણ વર્ણિત ઐતિહાસિક પ્રસંગથી તે સૂચિત થાય છે. પ્રસ્તુત શલોકો તેમાં વર્ણવેલા ત્રણ રણસંગ્રામોનો પૂર્વરંગ વર્ણવેલો નથી, પણ વર્ણિત વિષય તેમજ વ્યક્તિઓના સંબંધના સ્પષ્ટીકરણ અર્થે તેનો કિંચિત્ ઉલ્લેખ આવશ્યક છે—(જુઓ બોમ્બે ગેઝેટીઅર, વો. ૧ ભાગ ૧ પાનું ૩૦૩-૫) એ પૂર્વરંગ આમ છે:—

દિલ્હીનો મોગલ બાદશાહ મહમદશાહ રાજ્યના ધણીરણી થવા મથતા નિઝામ ઉલ-મુલ્ક (૫૧ મા હાકેમ) ને ઉત્તર હિન્દમાંથી હાંકી કાઢવા ઇચ્છતો હતો, તેમ મરાઠા સરદારો પણ ગુજરાતમાં ત્રાસ પ્રવર્તાવતા હતા, તેથી તેણે ગુજરાતના (૫૨ મા) હાકેમ સર ખુલંદખાનને નિઝામદિનો દાર તોડવાનું કાર્ય સોંપ્યું. આ હકીકત જાણવામાં આવતાં નિઝામે પોતાના કાકા હમીદખાનને ગુજરાતનો સુબો (૫૩ મા) નીમી સરખુલંદ સામે લઢવા તેને ગુજરાત મોકલ્યો. સરખુલંદે પોતાના પક્ષના સુરતના હાકેમ રુસ્તમઅલી, સુજાતખાં અને અબરામ કુલી એ ત્રણે નામીયા બંધુઓ અને મોગલ સરદારોને હમીદખાનને હરાવવાનું કામ સોંપ્યું. અહીંથી પ્રસ્તુત શલોકોનો વિષય ચાલુ થાય છે.

રુસ્તમઅલી ખાન, તે વેળા ચોથ માટે લશ્કરો સાથે ગુજરાતમાં અહીંતહીં ધૂમતા મરાઠાઓનો દુશ્મન હતો, તેણે પીલાળ ગાયકવાડને અનેક શીકરતો આપી હતી; તેનો

ભાઈ સુખતખાન હતો, તે બાદશાહનો પોતાને સુબાગીરીનો અધિકાર મળ્યાનો લખોટો લઈને એકદમ અમદાવાદ ઉપર ધસ્યો અને હમીદખાનને હરાવી ત્યાંથી હાંકી કાઢ્યો. તેણે મહેમદાવાદમાં પડાવ નાંખ્યો; દરમ્યાન હમીદખાને શાન્તિ ન પકડતાં મરાઠા સેનાપતિ કંતાજી કદમ ભાંડેને પોતાના પક્ષમાં લીધો અને સુખતખાન જે ઈડરને રસ્તે ગુજરાતમાં પેઢેલા અંતાજી ભાસ્કરને હરાવી વિજયના કાર્યપ્રસંગે ઈડરમાં મહાલતો હતો તેની સામે ધસ્યો અને માર્ગમાં કપડવણુજ આગળ ભારે લઢાઈ થઈ; પરંતુ તેમાં કપટ થયું અને સુખતખાન ખપ્યો. નાગરોને વડનગર છોડવું પડ્યું. પછી હમીદખાન દોડતે લશ્કરે કારંજ આવ્યો; આ સમાચાર આવતાં અબરામ કુલીએ અમદાવાદના બારે દરવાજા બંધ કરાવ્યા અને તેની સામે મોરચો બાંધ્યો; પણ હમીદે અમદાવાદના ખુશાલશાહ શેઠને ફોડ્યો અને દરવાજો ઉઘડાવી શહેરમાં પેઠો; એટલે અબરામ કુલીનાં અને હમીદખાનનાં લશ્કરો વચ્ચે ખુનખાર જંગ મચ્યો, પણ તેમાં અબરામ મુઓ; કંતાજી મરેઠાને અમદાવાદની ચોથ મળી, તેણે અમદાવાદ સવા પોહાર છુટ્યું. સુરતમાં રસ્તમ અલીને સમાચાર મળ્યા. એટલે તેણે કંતાજીના પ્રતિસ્પર્ધી પીલાજી ગાયકવાડને સાધ્યો અને પોતાના પક્ષે લઈ સુરતથી લઢવા ચાલ્યો. મહી નદી ઉતરતાં અડાસ આગળ રસ્તમ અને હમીદખાનનાં લશ્કરોનો જંગ મચ્યો. પરંતુ રસ્તમનો મૂળનો હાડ વૈરી હોઈને હમીદ અને કંતાજીના પ્રપંચને વશ થઈ પીલાજી કુટ્યો, પહેલાં તટસ્થ રહ્યો, પણ પછી રસ્તમ નબળો પડતાં તેની જ છાવણી લુંટી, પણ નાગર કૃપાશંકર રસ્તમની વાહારે ધાયો, તેણે મરાઠાને માર્યા અને હાંકી કાઢ્યા; કંતાજીએ હમીદને દગો દીધો; પીલાજી અને કંતાજી મળી ગયા અને વસોનો પટેલ તેમાં ભળ્યો, અને પાછા સધળા હમીદખાન સાથે મળ્યા અને ભારે સંગ્રામ મચ્યો, જેમાં રસ્તમ મુઓ અને હમીદખાને સરખેજ આગળ પડાવ નાંખી મરેઠાઓ પાસે અમદાવાદ છુટાવ્યું. તેણે નાતવાર બળ્યે વાર લાગા ઠરાવી દરેક શહેરી પાસેથી માથા દીઠ રૂ. ૨૪ દંડ ઉઘરાવ્યો.”

રત્નમણિરાવકૃત ‘ગુજરાતનું પાટનગર’માં પ્રસ્તુત સલોકામાંથી કેટલોક અંશ ઉદ્ધૃત કરેલો છે જુઓ (પૃ. ૧૩૧-૩૩, પાદટીપ).

સલોકાસાહિત્ય

સલોકાઓને લગતી છૂટક માહિતી સૌથી પહેલાં આપણને મો. ઈ. દેશાષ્ટના ‘જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ’ તથા ‘જૈન ગૂર્જર કવિઓ’માં મળે છે. આને આધારે હી. ર. કાપડિયાએ ‘સલોકાનો સંચય’ નામક લેખમાં સલોકાઓ સંબંધી વ્યવસ્થિત માહિતી આપવાનો પ્રયાસ કર્યો. લક્ષ્મીભદ્રવિજયે તેમાં થોડીક નવી સામગ્રી ઉમેરી. અગરચંદ નાહટાએ કાપડિયાએ આપેલી માહિતીની ખામીઓ દૂર કરી ખીજી કેટલીક સામગ્રી ઉમેરી અને તેમના ‘રાજસ્થાની સલોકે ઔર ઉનકી પરંપરા’માં સામાજિક રિવાજમાં રહેલું સલોકાનું સ્થાન દર્શાવી—અત્યારસુધીમાં જાણુમાં આવેલા સલોકાની એક અશેષ યાદી આપવાનો પ્રયાસ કર્યો. મં. રૂ. મજમુદારે ‘ગુજરાતી સાહિત્યનાં સ્વરૂપો’માં થોડાક જૈનેતર સલોકા વિશે અને સલોકાના સામાન્ય સ્વરૂપ વિશે માહિતી આપી છે, પણ તેમણે આ અંગે—ખાસ કરીને જૈન સલોકાસાહિત્યના વિષયમાં થયેલા પૂર્વગ્રંથનો લાભ નથી લીધો. આ સર્વ સામગ્રીની સૂચી અંતમાં આપી છે. અગરચંદ નાહટાએ આપેલી યાદી થોડીક શુદ્ધિવૃદ્ધિ સાથે આ પ્રમાણે છે :

સલોકાસૂચી

નામ	ક્રી સંખ્યા	કર્તા	રચનાસમય	માહિતીનો આધાર
૧ અણપદ શલોકો	૫૫	ધ્વનીતવિમલ	૧૬૭૬ પછી	અપ્રકાશિત. જૈ. ગૂ. ક. ૩, ૧૩૪૫
૨ આદિનાથ શલોકો (શત્રુજય શલોકો)	૫૫	"	૧૬૭૫ પહેલાં	પ્રકાશિત. ભી. મા. (જૈ. ગૂ. ક. ૨, ૩૮૩; ૩, ૧૩૪૫).
૩ કલ્યાણજીરો સિલોકો (મા.)	૨૩	રાધવ		અપ્રકાશિત. જૈ. સ. પ્ર., ૧૪૧, ૨૫૬
૪ કેસરિયા સલોકો	૧૧	ઉત્તમચંદ	૧૭૯૯	" " " ૨૫૭
૫ કોધનો સલોકો	૧૧			પ્રકાશિત. જૈન સંજ્ઞાયા માળા, ૨. અર્વાચીન.
૬ ગોડી પાર્શ્વનાથ શલોકો	૨૬	ગોપાળ		અપ્રકાશિત. જૈ. સ. પ્ર., ૧૪૪, ૩૫૧
૭ ચંદરાજીરો સિલોકો	૫૧	કાનીરામ	૧૭૫૮	પ્રકાશિત મા. સિ. સં.
૮ જંબૂસ્વામિ શલોકો		લઘ્વિવિજય	આ. ૧૭૫૩	અપ્રકાશિત જૈ. ગૂ. ક. ૩, ૪૮.
૯ જુહા તપસીનો શલોકો	૬૧	વસ્તો	૧૭૭૯	પ્રકાશિત. પ્ર. દોશી નેમચંદ સવજી, ૧૯૨૯ (જૈ. ગૂ. ક. ૩, ૧૫૩-૧૫૪).
૧૦ જેસલસરચઢતી દિસાકો સિલોકો (હિ.)		રામચંદ	૧૮૨૧	અપ્રકાશિત. જૈ. સ. પ્ર., ૧૪૬, ૪૪
૧૧ નેમનાથજીરો શિલોકો (મા.)	૨૮			પ્રકાશિત. મા. સિ. સં; શિ. પુ.
૧૨ નેમિનાથનો સલોકો	૫૭	ઉદયરત્ન	આ. ૧૮મી શતાબ્દી	પ્રકાશિત. ભી. મા., જૈન સંજ્ઞાયામાળા (જૈ. ગૂ. ક. ૨, ૪૦૯; ૩, ૧૩૫૬)

*વડોદરાના પ્રાચ્ય વિદ્યામંડિરની પ્રતને આધારે મળસુદાર જણાવે છે કે ઉદયરત્નકૃત 'નેમજી'માં ૭૨ અડમ્મલ છંદ કે ચક્રપાઠ છે (શુભ રાત્રી સાહિત્યનાં સ્વરૂપો, પદવિભાગ, ૧૪૧). આનો ઉપર સાથે વિરોધ છે.

નામ	ક્રી સંખ્યા	કર્તા	રચનાસમય	માહિતીનો આધાર
૧૩ તેમિજિન શલોકો	૭૩	મોતી માલુ (૧)	૧૭૪૧	” જૈ. ગૂ. ક. ૩, ૧૪૭૦-૭૧. (જૈ. ગૂ. ક. ૨, ૫૬૯ ઉપર આજ કૃતિ જિનવિજયને નામે ૭૨ કીની આપી છે તે ભૂલ જણાય છે.)
૧૪ તેમિનાથનો શલોકો	૮૨	દેવચંદ	૧૮૪૩	પ્રકાશિત. ભી. મા.; જૈ. ગૂ. ક., ૩, ૩૪૨-૪૩.
૧૫ તેમિનાથ શલોકો	૬૫	વિનીતવિમલ	સત્તરમી શતાબ્દી	અપ્રકાશિત. જૈ. ગૂ. ક. ૩, ૧૩૪૪-૪૫.
૧૬ તેમિ સલોકા (મા.)	૪૮	રાજલાભ	૧૬૯૭	અપ્રકાશિત. જૈ. સ. પ્ર., ૧૪૧, ૨૫૭.
૧૭ તેમિ સલોકા	૪૯	જિનહર્ષ	૧૮ મી શતાબ્દી	” ” ” ૧૪૬, ૪૪
૧૮ તેમિ સલોકા	૫૩			પ્રકાશિત. સ્તવનસંગ્રહ. પ્ર. વિજયરાજ ભૂરમલ સિંધી, સિરોહી.
૧૯ તેમિ સલોકા	૬	રામ	૧૮૭૪	” વિવિધ રત્નસ્તવન સંગ્રહ
૨૦ તેમિરાજુલ શલોકો		કુશલવિનય	૧૭૦૨	અપ્રકાશિત. જૈ. ગૂ. ક. ૩, ૧૪૦૪.
૨૧ પાર્શ્વચંદ્રનો શલોકો		મેધરાજ	૧૭ મી શતાબ્દી	” ઐતિહાસિકરાસ-સંગ્રહ, ભા. ૧, ૨૧; જૈ. સ. પ્ર., ૧૪૬, ૪૪
૨૨ પાર્શ્વનાથજીરો સિલોકો (મા.)	૩૭	દોલત	૧૭૮૩	અપ્રકાશિત. જૈ. સ. પ્ર. ૧૪૬, ૪૪
૨૩ પાર્શ્વનાથ શલોકો	૫૬	જોરાવરમલ	૧૭૯૪ કે ૯૫ કે ૯૬	પ્રાચીન છંદ ગુણાવલી, ભા. ૩-૪, પ્ર. રત્નપ્રભાકર જ્ઞાનપુષ્પમાળા, ફલોધી; (જૈ. ગૂ. ક., ૩, ૩૩૩)
૨૪ ભરતયાહુનિ શલોકો	૬૮	ઉદયરત્ન	આ. ૧૮મી શતાબ્દી	પ્રકાશિત. ભી. મા. (જૈ. સ. પ્ર., ૧૩૨, ૨૯૫; ૧૪૧, ૨૫૪-૫૫)

૨૬ આયાનો	”	૨૬	મહાનંદ	૧૭૬૬	પ્રકાશિત. જૈન સંજ્ઞાયા માળા, ભા. ૨ (જૈ. સ. પ્ર., ૧૩૨, ૨૯૫)
૨૭ ગેધક્રમાર સંલોકો	”	૭૫	જિનહર્ષ	૧૮ મી શતાબ્દી	”
૨૮ રિપભનાથ સિલોકો	”	૨૬	કેશવજી	”	અપ્રકાશિત. જૈ. સ. પ્ર., ૧૪૧, ૨૫૭
૨૯ લોભનો શલોકો	”	૨૬	કેશવજી	”	જૈ. સ. પ્ર. ૧૪૬, ૪૩-૪૪; મરુ-ભારતી, ૧, ૨, ૯૦.
૩૦ લોકાશાહનો શલોકો (લુકાશાસિલોકો) ૨૪	”	૪૦	મણિવિજય	”	પ્રકાશિત. જૈન સંજ્ઞાયા માળા ૨ (જૈ. સ. પ્ર. ૧૩૨, ૨૯૬)
૩૧ વાસુપૂજ્ય શલોકો	”	૬૨	જિનેન્દ્રસાગર	૧૮ મી શતાબ્દી	પ્રકાશિત. ‘શ્રીમાન લોકાશાહ,’ મુંબઈ સમાચાર, ૧૮-૭-૧૯૩૬, ૨૩૮-૨૪૦ (જૈ. ગૂ. ક. ૩, ૧૦૬૪).
૩૨ વિજયસમાધિ શલોકો	”	૧૧૧	વિનીતવિમલ	”	અપ્રકાશિત. જૈ. સ. પ્ર., ૧૪૪, ૩૫૦
૩૩ વિમલમંત્રીસર શલોકો	”	૧૧૭	ઉદયરત્ન	”	જૈ. ગૂ. ક. ૩, ૧૪૪૫-૪૬.
૩૪ વિમલ મેતાનો શલોકો	”	૬૨	દેવચંદ	૧૭૩૮	પ્રકાશિત. ભી. મા.
૩૫ વિવેકવિલાસનો શલોકો (કાયા નગરીનો)	”	૨૩	ઉદયરત્ન	”	(વિનીતવિમલની કૃતિનું અપહરણ. જૈ. સ. પ્ર. ૧૪૧, ૨૫૫)
૩૬ શંખેશ્વર પાર્શ્વનાથનો શલોકો	”	૪૬	દેવવિજય	૧૮૪૬	પ્રકાશિત. ભી. મા. (જૈ. ગૂ. ક., ૩, ૩૪૩)
૩૭ શંખેશ્વર શલોકો (સંખેસર પાસનો શલોકો)	”	૪૬	દેવવિજય	૧૭૦૨	પ્રકાશિત. ભી. મા. (જૈ. ગૂ. ક., ૨, ૩૯૩)
				૧૭૨૭	પ્રકાશિત. ભી. મા. (જૈ. ગૂ. ક., ૨, ૪૧૭; ૩, ૧૪૨૪; જૈ. સ. પ્ર. ૧૪૭, ૨૫૫).

૩૮ શાલભદ્રજી સિલોકો (હિં.)

૩૯ શાલભદ્ર શલોકો

૪૦ શાલભદ્ર શલોકો

૪૧ શાલભદ્રનો સલોકો

૪૨ શાંતિનાથનો શલોકો

૪૩ શિવજી આચાર્યનો સલોકો

૪૪ સાલભદ્રરો સિલોકો(મા.)

૪૫ સિદ્ધાયલનો સલોકો

(સંધવી પ્રેમજીનો સલોકો)

૪૬ સુરતનો શલોકો

૪૭ હીરવિજયસુરિ સલોકો

૪૮ હીરવિજયસુરિ સલોકો

ઉદયરત્ન

૧૪૭

સિંહ

૧૭૧૩

જોડાજી

૪૨

મણિવિજય

૪૩

આણંદ

૧૪

૧૬૩૫ પછી

આમરવિજય

૧૪૧

૧૭૧૩

૮૧ કુંવરવિજય

૮૧

૧૫૯૫ પછી

૮૨ વિદ્યાધરરચિત

૮૨

પ્રકાશિત. જૈ. સ. પ્ર., ૧૪૬, ૪૪, મરુ-ભારતી,
૧, ૨, ૬૧.

,, બી. મા. (જૈ. ગૂ. કં. ૨, ૪૦૯-૧૦)

,, 'રત્નસાગર' (જૈ. ગૂ. કં., ૩, ૧૪૩૯)

પ્રકાશિત. જૈન સમ્રાજ્ય માળા, ૨.

અપ્રકાશિત. જૈ. સ. પ્ર., ૧૪૪, ૩૫૦

,, જૈ. ગૂ. કં., ૩, ૧૦૮૨

અપ્રકાશિત, જૈ.સ.પ્ર., ૪૧, ૨૫૭, મરુ-ભારતી, ૧, ૨, ૬૧

પ્રકાશિત. સુવર્ણપુરનો સુવર્ણયુગ, (૭-૧૦૫, જૈ.સ.પ્ર.
૧૩૨, ૨૬૩, ૨૬૭)

કા. યુ. સ. હ પ્ર. સંગ્રહ નં. માં

પ્રકાશિત. જૈન ઐતિહાસિક ગ્રંથોર કાવ્ય સંચય,
૧૯૬-૨૦૨ (જૈ. ગૂ. કં., ૧, ૩૧૩)

પ્રકાશિત. જૈનયુગ, ૫, ૩૬૩(જૈ.સ.પ્ર., ૧૪૧, ૨૫૬)*

*આ હપરાંત હમણાં સુપ્રદેવકૃત 'શ્રીસંઘકો સિલોકો' (૧૯ કડી) રચનાસમય ૧૯૩૩ પછી, શ્રીરત્નપ્રસાદર જ્ઞાનપુષ્પમાળા, ફલોદી, પુ. નં. ૧૪૭
અને જ્ઞાનસુન્દરકૃત 'આચાર્યશકો સિલોકો' (૧૪૬ કડી, રચનાસમય ૧૯૪૨, જો બ પુષ્પમાળા, નં. ૨૪) મારા જોવામાં આવ્યા. આમાં પહેલાં
'સિલોકો'માં આરંભમાં 'ચાલ સિલોકા કી' એમ આશુ છે તે સ્પષ્ટ છે.

જૈનૈતર સલોકા

ગુજરાતી: નામ	ક્રીડીસંખ્યા	કર્તા	રચનાસમય	માહિતીનો આધાર
૧ ભાણુનો સલોકો		ગંગાદાસ ભવાની	૧૭૦૬ (?)	અપ્રકાશિત; કાર્પાસ ગુજ. સ. ના હ. પુ.ની સવિસ્તર નામાવલી, ભા. ૧, ૧૭૦. ગુજરાતી સાહિત્યના સ્વરૂપો, ૧૪૦-૪૧.
૨ રામવિવાહના શલોકો	૨૫	પ્રભુરામ	૧૭૭૭	પ્રકાશિત. પ્રાચીન કાવ્ય-વિનોદ, ૧, ૧૮૯-૯૩.
૩ રુસ્તમનો સલોકો	૧૮૦	શામળ	૧૭૨૪	પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં
૪ રણછોડજીનો શલોકો		શામળ		પ્રકાશિત; કા. ગુ. સ. હ. પુ. સ. નામાવલી, ભા. ૨, ૧૬૬-૧૬૮; પ્ર. ગુજરાતી સાહિત્યના સ્વરૂપો, ૧૩૨-૩૪.

મારવાડી સલોકો

૧ સીતારામ-રાવણ સલોકો	૧૯			પ્રકાશિત શ્લોકાસંગ્રહ
૨ શંકર-મહાદેવ	,,	૧૧		,,
૩ માધવરાવળ રો	,,	૧૬	૧૮૦૦	,,
૪ રામસા પીર રો	,,	૧૨		,,
૫ ચાંપાવત સવાઈસિંહ,,	,,	૨૯		,,
૬ ભીમસિંહજી રો	,,	૨૩		,,
૭ લક્ષ્મણજી રો	,,	૨૨		,,
૮ ભૈરવજી રો	,,	૩૪	૧૭૬૫	અપ્રકાશિત. શ્રી. નાહટાના સંગ્રહમાં
૯ સ્વરજી રો	,,			,,
૧૦ રામદેવજી રો	,,	અગરચંદ	૧૭૫૩	,,
૧૧ કુસલસિંહ રો	,,			,,
૧૨ અમરસિંહ રાઠોડ રો,,	,,			,,
૧૩ બાલાજી રો	,,			,,
૧૪ જૈમલજી રો	,,			,,
૧૫ જાભોજી રો સલોકો				મોતીચંદજી ખળખળી સંગ્રહમાં
૧૬ અમરચંદ સુરાણા રો સલોકો				,,
૧૭ ગણપતિજી રો સલોકો		પૂનમચંદ સિખવાલ.	૧૮૧૫-૧૮	પ્રકાશિત. 'મારવાડી વ્યાહ મે' બોલનેદા સલોકો,' પ્રતાપસાગર પુસ્તકાલય બોલના
૧૮ સુધાર	,,	,,	,,	,,

૧૯ કલોધી માતા,,	,,	,,	,,	,,
૨૦ શંકર મહાદેવ,,	,,	,,	,,	,,
૨૧ રામસા પીર,,	,,	,,	,,	,,
૨૨ કૃષ્ણકુમાર,,	,,	,,	,,	,,
૨૩ રુદ્રમણી મંગલ,,	,,	,,	,,	,,
૨૪ બાપ બેટી,,	,,	,,	,,	,,
૨૫ ,, ,, ,, ,,	,,	,,	,,	,,
૨૬ વેશ્યા,,	,,	,,	,,	,,
૨૭ લક્ષ્મીનારાયણ,,	,,	,,	,,	,,
૨૮ સતી માતા,,	,,	,,	,,	,,
૨૯ કલજુગપ્રવાહ,,	,,	,,	,,	,,
૩૦ સીતારામજી,,	,,	,,	,,	,,
૩૧ રામલક્ષ્મણ સલોકા		,,	,,	,,
૩૨ પંચ સભા રો સલોકો		,,	,,	,,
૩૩ છોટે કંથરી સ્ત્રી રો,,		,,	,,	,,
૩૪ નીતિ સુધાર રો સલોકો		રામક્રિશ્ન	૧૯૧૬	,,

આ ઉપરાંત ખત્રી ભીખમચંદ બૂકસેલર પ્રકાશિત સલોકાસંગ્રહમાં, અન્ય સ્વતંત્ર સલોકાસંગ્રહોમાં, તેમજ મુદ્રણવા બહાર આદિ સંગ્રહમાં કેટલાયે સલોકા પ્રકાશિત થયા છે. વિવાહમાં બોલાતા ગુજરાતી સલોકાસંગ્રહની સામગ્રી તરતમાં ન મળતાં તેનો આમાં સમાવેશ નથી થઈ શક્યો.*

* ૬-૨-૫૬ના પત્રમાં શ્રી તાહટા જણાવે છે કે સલોકા ઉપરના તેમના લેખ પછી નવાનવા સલોકાની લાગ મળતી રહે છે, એટલે નોંધ પણ કેટલાની લેવી. હમણાં કોઈ ચારણ કવિનો એક મોટો સલોકો તેમને મળ્યો છે.

સલોકાનું સ્વરૂપ

‘સલોકો’ (જોડણીભેદે ‘શલોકા,’ ‘સિલોકા’ વ.) એક રચનાપ્રકાર તરીકે સપ્તમી-અઠારમી શતાબ્દીથી ગુજરાતી તેમજ મારવાડી સાહિત્યમાં ઠીકઠીક પ્રચલિત રહ્યો છે. ધ્વનિદષ્ટિએ સંસ્કૃત શ્લોક-પરથી સધાયેલા અર્ધતત્સમ સ્લોક-કે શ્લોક-ને ગુજરાતી-ઓ પ્રત્યય લાગતાં સ્લોકો કે શ્લોકો અને આઘાક્ષરના-અ નો-ઈ (મારવાડી વલણ) યતાં સિલોકો સધાયો છે. શ્લોક-સંસ્કૃતમાં ‘અનુષ્ટુપ છંદ’ ‘કીર્તિ’ ‘સ્તોત્ર’ એવા અર્થમાં જાણીતો છે. વપ્લોક્ય-એ ક્રિયાપદનો ‘શ્લોકબદ્ધ સ્તુતિ કરવી’ એવો અર્થ છે. આ ઉપરથી મધ્યકાલીન ગુજરાતીમાં પદબદ્ધ શૌર્યસ્તુતિના સ્વરૂપની રચના માટે ‘સલોકો’ શબ્દ વપરાશમાં આવ્યો હોય. ‘ભાણુનો સલોકો,’ ‘રુસ્તમનો સલોકો,’ ‘રણછોડજીનો શલોકો’ જેવા નમૂના પરથી તથા ઉપરની યાદીમાંના કેટલાક મારવાડી સલોકા ઉપરથી એવા નિર્ણય પર અવાય કે સલોકામાં, ઐતિહાસિક મનાતા કોઈ પ્રસંગનો આશ્રય લઈને તે સાથે સંકળાયેલી મુખ્ય વ્યક્તિની પદબદ્ધ પરાક્રમસ્તુતિ આપવામાં આવે છે. એ દૃષ્ટિએ આવા સલોકાનો પ્રકાર સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને અપભ્રંશના ‘ચરિત,’ સંસ્કૃત, પ્રાકૃત તથા પ્રાચીન ગુજરાતીના ‘પ્રબંધ’ (પ્રબંધચિન્તામણિ, પ્રબંધકોશ, કાન્હડદેપ્રબંધ, વિમલપ્રબંધ) અને વિશેષે કરીને તો પ્રાચીન ગુજરાતી ‘પવાડા’નો ઓછોવધતો વારસો લઈને વિકસ્યો જણાય છે.

પણ આપણને મળતા મોટા ભાગના સલોકાનું સ્વરૂપ ઉપરના વર્ણન સાથે મેળ નથી ખાતું. આ હકીકત નજરમાં લઈને તપાસતાં જણાશે કે સલોકાના વિકાસમાં પંદરમી સોળમી શતાબ્દીથી આજ સુધી ગુજરાત મારવાડમાં ચાલુ રહેલી એક સામાજિક પ્રથાનો પણ ઘણો મદદરૂપનો ફાળો છે.

અમદાવાદની આસપાસમાં અને ઉત્તર ગુજરાતમાં બ્રાહ્મણ, વાણિયા, સોની, કણબી, મોચી વગેરે ઘણી હિંદુ જાતિઓમાં લગ્ન, જનોઈ વગેરેના વરઘોડાને પ્રસંગે ‘શલોકા’ બોલવાનો રિવાજ છે. આ અંગે જે નજીવી માહિતી હું મેળવી શક્યો છું તે પ્રમાણે વરઘોડો કોઈ ચોટા કે પાદર જેવી જગ્યાએ પહેલે ત્યારે ‘શલોકો’ જેને બોલતા-એટલે કે લલકારતા આવડતો હોય તે બ્રાહ્મણ અગર બીજો કોઈ તે લલકારે. વિષય મહાભારત વગેરેમાંથી હોય, રચના ચોપાઈબદ્ધ હોય (આવા શલોકા છપાયેલા પણ મળતા હોવાનું સાંભળ્યું છે). સોળ માત્રાની પ્રાસબદ્ધ એ પંક્તિ લલકારી પછી ત્રીજી પંક્તિના પહેલી આઠ માત્રાના ખંડને લહેકાથી લંબાવીને સોળ માત્રાનો બનાવાય. એ પૂરો યતાં સામેથી ધાંચળ કે બીજો કોઈ ‘હરુડો’ કરીને સામે પડકારો કરે. એટલે પછી શલોકા બોલનારો ચાલુ લયે એ ત્રીજી પંક્તિ આપી, ચોથી પંક્તિ અને પાંચમી પંક્તિ અરધી લલકારે, સામે વાળો તેને ‘હરુડો’ લલકારી પડકારો દે અને એ રીતે આખો શલોકા બોલાય.* આને અનુલક્ષીને જ ‘શલોખો’ શબ્દ ‘ભગવદ્ગોમંડલ’માં ‘લગ્નોત્સવ વખતે ગોર તરફથી ગવાતું એ નામનું એક જાતનું પ્રશસ્તિકાવ્ય’ એ અર્થમાં નોંધાયો છે.

આ સંબંધમાં કેટલાક લેખકોએ અવારનવાર સહેજસાજ નોંધ આપેલી છે:

‘દૈણ્ય વણિક જાતિઓ પૈકી કોઈ કોઈમાં કેટલાંક વર્ષો પૂર્વે શલોકા બોલાવવાનો રિવાજ હતો એમ જુદો કહે છે.’ (ડી. ર. કાપડિયા, ‘શલોકાનો સંચય,’ ૧૯૪૬, પૃ ૨૯૨,

* ‘શેરડી છાલંતા આંગળી કપાણી, પાસે બેઠા છે દ્રૌપદી રાણી ચીર...કાડી...ને. ચીર કાડીને બાંધ થો પાટો, રુલામાં ફરે છે કુર્યોધન વાતો.’ આ કેટલીક નમૂનાના પંક્તિઓ છે.

પાદટીપ). ‘લૂણાવાડામાં કણબીલોકના વિવાહમાં હજુ પણ આવા શલોકો બોલાય છે.’ (છ. વિ. રાવળ, પ્રાચીન કાવ્ય વિનોદ, ભા. ૧ ૧૯૩૦, પૃ. ૧૮૯, પાદટીપ). “આવકો અને બીજી ઘણી જાતિઓમાં શલોકો બોલવાનો ચાલ છે” (મ. બ. વ્યાસ, લાવણ્યસમયકૃત વિમલપ્રખંધ, ૧૯૧૪, પૃ. ૧૬૭). ‘યોગરાજે પૂછ્યું કે સલોકો બધી નાતોમાં ભણે છે? વનરાજ કહે, ના શુદ્ધજાતિમાં ભણાય છે. બ્રાહ્મણોમાં નથી ભણાતા. વાણીઆથી મોચી સુધી સર્વેમાં ભણે છે.’ (મહાપતરામ રૂપરામ, ‘વનરાજ ચાવડો’, ૧૮૭૬, ૨૦૫-૦૭). આમાં ‘વનરાજ ચાવડો’માં સોની જાતિમાં લગ્ન સમયે મંડપમાં આવેલા વર તરફથી જાતે અને વળતાં કન્યા તરફથી પણ જાતે બોલાતા સલોકોના નમૂના આપ્યા છે અને આથી ‘સલોકો’ના ‘વરકન્યાએ પરણતી વખતે સામસામે બોલવાની લીટીઓ’ (જોડણીકાશ) એ અર્થનું સમર્થન થાય છે. ‘વનરાજ ચાવડો’માં આપેલા સલોકો નીચે પ્રમાણે છે :

(૧) માહિરામાં વર તરફથી ભણાતા સલોકો :-

વર ઘોડે ચઢી મંડપે આવ્યા	નગરલોક સૌ સાજન આવ્યા	
સાસુજી તમે તોરણે આવો	વરને થાળ ભરી મોતીએ વધાવો	૧
જુવો જમાઈજી દીસે કેવા	પાટણના મહારાજા જેવા	
શોભાગવંતી પહેરી પટોળી	નવરંગી પાંચપટાની ચોળી	૨
ઉપર ઘાટ સોહીએ નવરંગી	ચાર સોહાસણી સાથે લોળી	૩
આંખડી આંજી અણીઆળી	ટીલી ચોડી ટપકાળી	
ગંભીર-જમના-નીર ભરાવો	પુત્ર પનોતી પોખવા આવો	૪
સાસુજી આવ્યાં સોળ શણગાર	પાયે ઝાંઝરનો ઝમકાર	
વાંક વીંછવાં ને કારેલી	સોહીએ કંકણ ને ચંદનચૂડી	૫
કંઠે હાર નેગોદર સોહીએ	બાજુબંધ બેરખા મન મોહીએ	
કાને આંગણીઆં ને ટોટી	ઝાલ ઝણકે નાકે મોતી	૬
સંથે પૂર્યો સુગંધ ફૂલ	રતન જડ્યા છે બહુ અમૂલ્ય	
માથે મોડ ધરીને હીંડી	પોંખી વરને લાખી પીંડી	૭
નાક સાહી વર ઘાટે ઘાલી	કેડે ચડાવી સાસુ ચાલી	
માહિરામાં આવ્યા રાજકુમાર	સૌ લોકો બોલે જેજેકાર	૮
મસ્તક ખુંપ ધરી વર આવીઆ	તે તો કન્યાને મન ભાવીઆ	
સાસરવેલ તમે સર્વ પધારો	એક વરતું વચન મનમાં ધારો	૯
પ્રથમ અમારું પરાક્રમ જોજો	પછી તમારી કન્યા દેજો	
વરને આપો જરની પાધડી	ને મી નાકારી મોજડી	૧૦
હાથે કડાં, સાંકળા	ને કાન તણાં કુંડળ	
કોટતણી કંઠી	ને કંઠ તણો કંઠોરો	૧૧
જળીવાળો સાવલો	ભગરીવાળો ખુંપ	
કેસરતણાં છાંટણાં	કસ્તુરી તણાં ટીલક	૧૨
માહિરામાં સોનાની માંચી	તે દેખી સહુ નારી રાચી	
કંસારતું બાણું, શુભ અખ્યાણું	ગંગાપુજા કરી, ઘાટે ઘણી સારી	૧૩
સાતા સાત શેર રૂપાનો ડાખડો,	દોઢ શેરતું ઢાંકણું	
એ એ આપી દરબી પૂરો અમતણી	તો બેટી બઈએ તમ તણી	૧૪

વરની માને મોઢા મુલની પટાળી
 ઉપર વાની વાનીના કમખા
 વરની બેનને વણારસી સાડી
 કીનખાખના કમખા
 વરના આપને પાચરી જોડો
 જાનૈઆને લૂગડાં ને સેવકને શેલાં
 મારા મહેતાજીને પાંચે વચ્ચનો વાઘો
 રતન જડિત બાજઠ,
 ગાય ને વળી ઘોડી,
 સજેતરીયા રૂપેરી રથ
 એટલું હોય તો ત્રેવડ કરજો

તે ઉપર લીલા વચ્ચની ચોળી
 તે ઉપર મોતી તણાં ઝુમખાં ૧૫
 તે ઉપર કસખી યુદાવેલ પાડી
 ને મોતનાં ઝુમખાં
 વરના બાઈને સોનાનો કંદોરો ૧૬
 તે તો આણુજો પહેલાં
 તે ઉતાવળ કરી આપો ૧૭
 ઢોલીઓ, તળાઇ, તાંબાકુંડી,
 ઉપર મહીશી જોડી ૧૮
 ને સોનેરી સાજનો ઘોડો
 નહિ તો અમારા સજ્જ સાજનના
 આગળ હાથ જોડો ૧૯

(૨) સામે કન્યા વડે બોલાતા સસોડા:-

સાંભળો સાસુજી ચતુર સુખણ
 રૂપવંતી ને ડહાપણ ધણું
 રૂંડી વહુ આવ્યાં બારણે
 સાંભળો સાસુજી મારી વાત
 પ્રથમ સોળે શણુગાર ધડાવો
 હું લાડેકડી પીએર પનોતી
 વહુ માગે છે ઝાંઝરજોડ
 કદલાં લંધર સાંકળાં તોડા
 ક ટી મે ખ લા ને કંદોરો
 ગલપટો ગોફણી ને માળા
 સાસુજી શણુગાર સૌ જાણો
 વહુ માગે છે શિકાં સાર
 દામણી ને રળીઆમણી ઝુલ
 વહુ હોંસ કરે છે મોટી
 લાડે કોડે વહુ ઘેર આવી
 હરખ્યાં સાસુ ને પહેંચ્યા કોડ
 જોઈએ જવ ને રતનચોક
 કહે કવિજન બીજું શું કહું
 પાંચ પટાનો ધાધરોને લીલા ગજનો નેફો
 પગ ની પાતી કંકાવટી
 હું છું મારા આપની બેટી
 ધીંગાળના તો ગળ્યા ગાંઠીઆ
 મુરખ વર તો કોઈ નવ જાણો
 દાદાજી તમે જો શું કીધું
 મારો સસરો દર જગ દરબાર જાય
 પદલા વખત નાસી જાય

તમ વહુ તણા કરું વખાણ
 કુળ દીપાવ્યું તમ તણું ૧
 કુળ દીપાવા કારણે
 મંડપમાં થાશે વિખ્યાત ૨
 પછી વહુ મોઝાણે આવો
 આપને ઘેર થઈ છું મોટી ૩
 તેને નાદે પહેંચે કોડ
 આણવટ આપતાં વીછવાજોડા ૪
 ધમકે ધુધરી ઘેર ધણેરો
 નવસેરો હાર સોનાના વાળા ૫
 વહુ માગે તે વગે આણો
 મોર ચકલી મોતીનો હાર ૬
 શોભતાં જોઈએ કલાકૂલ
 જોઈએ આંગણીઆ ને ટોપી ૭
 સસરાસાસુને મન ભાવી
 જોઈએ ચૂડી કાંકણજોડ ૮
 ના કહેશો તો હસશે લોક
 સંમત હોય તો લાવજો વહુ ૯
 હું પરણી છું ઠાકોર વરને, પગ નહિ મેલું હો
 રાજવૈભવમાં થઈ છું મોટી ૧૦
 ધીંગાળ બાઈને થઈ છું મોટી
 તું શું પરણીશ મુરખ લાંઠીઆ ૧૧
 બેઠો બેઠો ડોકું ધુણાવે
 મુરખ વરનું મારું લીધું ૧૨
 ચોતરે બેસી પાન ખાય
 પહેરાગણી વખત હાજર થાય ૧૩

મારી સાસુ એવી ભોળી	શેરની કરે સાત પોળી	
માગે તેને લાખે ઢોળી	પીરસે તેને હૈયું ચોળી	૧૪
મારા પાનેતર ખંને ઘોળાં	તેનાં રંગાવું ચીરપટોળાં	
ચીરપટોળાંની ઘડી નહીં ભાગે	મારા સરખી કન્યા નહિં લાધે	૧૫
મુરખને કોણ મસ્તક નમાવે	ભરી સભામાં માન નહીં પામે	
હાથી હોય અંકોશ દીજે	ઘોડો હોય તો ચાખકો દીજે	૧૬
વહેલ હોય ખદેડી લીજે	સોનું હોય તો કસીને લીજે	
રૂપું હોય તો ગાળીને લીજે	માણેકમોતીના મૂલ કરી લીજે	૧૭
મણી હોય ખારખીને લીજે	પણ મુરખ હોય તેને શું કીજે	
ત્રીણી પીછોડી ખામણ ખાર	હું ગોરી વર કાળો કાગ	૧૮
કાળો વર ને મોળું દહીં	મુરખ વર કાંઈ બોલે નહીં	
મારે ખારણે ખોરડી, તેનાં મીઠાંખોર	મારી સાસુ ઓટલે સુતી, લઈ ગયા છે ચોર	૧૯
માચી માચી માચડો	ને માચી સોહાગણ પાયા	
મારી સાસુ ધન પનોતી	બે ઉંદરડા જાયા	૨૦
મારી સાસુ રંજે રૂડી	પહેરે રે સોનાની ચૂડી	
ખહાર જાય ત્યાં લોક વખાણે	ધરના ગુણ તો વહુજી જાણે	૨૧
ઝોરડામાં ઝોરડો	માહે ભર્યો ધમાસો	
મારી સાસુ ધરમાં લડે	લોક જુવે તમાસો	૨૨
ઝોરડામાં ઝોરડો	માહે મૂકી તરવાર	
મારી સાસુ જમવા બેઠી	કઠીની વઢવાડ	૨૩

આમાં કન્યાના સલોકાને તપાસતાં, ‘જોડણીકોશ’માં ‘સલોકા’નો ખીજો એક અર્થ ‘સમસ્તયા કે મહેણાવાળી પ્રશ્નોત્તરરૂપ કવિતા’ એવો આપ્યો છે, તેનું અંગ્રીક: સમર્થન થતું જણાશે.

આ રીતની માલરામાં વર ને કન્યા તરફથી સલોકા બોલવાની પ્રથા ઓછામાં ઓછી સોળમી શતાબ્દી જેટલી જૂની હતી એનું પ્રમાણ આપણને લાવણ્યસમયકૃત ‘વિમલપ્રબંધ’માંથી મળે છે.

પુહતા તોરણિ, જોઈ લોક સીખ્યા સાલા કહિ શલોક
વિમલ વાણિ શ્રવણે સાંભલી ગ્યા સાલા તે દહદિશિ ટલી

(પાંચમો ખંડ, કડી ૯૪)

એટલે કે ‘વરઘોડાનાં સાજનમાજન તોરણે પહેંચ્યા. સૌ લોક જુએ છે. એ વખતે વરના સાળાઓ શીખેલા શલોક બોલ્યા. પણ સામે વિમલની પંડિત્યભરી વાણી (શલોક) સાંભળી હારેલા સાળાઓ દશે દિશામાં નાસી ગયા.’

અહીં વર ને સાળો સામસામે ‘શલોક’ કહેતા હોવાનો ઉલ્લેખ છે. પછી કાળે કરીને ગુજરાતીમાં ચોપાઈબદ્ધ રચના લક્ષ્યપ્રસંગે બોલવાનો ચાલ અસ્તિત્વમાં આવ્યો હતો.

આ જાતનો ૧૭૭૭ માં રચાયેલા પ્રભુરામ કૃત ‘રામવિવાહના શલોકા’ આપણને મળે છે. છ. વિ. રાવળ સંપાદિત ‘પ્રાચીન કાવ્ય વિનોદ,’ ભાગ પહેલામાંથી એ કૃતિ નીચે ઉદ્કૃત કરી છે:

મહુદામકૃત રામવિવાહના શ્લોકા

(૧)

સારસ્વત સ્વામી તુજ પાયે લાગૂં
 ગુરુ ગોવિંદને પાયે રે સમરૂં
 અન્નેધ્યા નગરીમાં દશરથ રાજ
 બાઈ લક્ષ્મણ આગેવાન કહીએ
 ભક્તિનો મહિમા ચતુર્ભુજ જાણે
 ઘેરે ઘેરે તે મોહિનીના દાવા
 સીતા માણએ અવતાર ધરિયા
 સીતા માણની જનેતા બોલ્યાં
 ચાર ખંડના કાગદ લખાવો
 છટે પછવાડે ડેરા કરાવો
 લંકાનો રાજ રાવણ ત્યાં આવે
 જનકી વરવા આવ્યા કેં શૂરા
 છાંનાં કાગદીઆ સીતા મોકલાવે
 કાગદ દીઠે તે વહેલા પધારો
 ઘોડા ઉપર જીન ચડાવો
 અંતરંગમીની વાતો અનેરી
 સોનાના ખુટા હીરમાં જડિયા
 રામજીના ઘોડા અધ્ધર ખિરાજે
 ઘોળી ધન લક્ષ્મણની રૂપેરી સાજે
 લક્ષ્મણ આવી ત્યાં ચરણે ખિરાજે
 સ્વરજતું તેજ, લક્ષ્મણનું તેજ
 લીલે પીળે લક્ષ્મણ ચડિયા

ખુધ ધણેરી વેગે રે માગૂં
 ચરણે જઈને શીશ રે ધરૂં ૧
 ધ્યાંને ઘેરે રામચંદ્ર તાજ
 તેની કળાને મોહીને રહીએ ૨
 રામનું નામ પ્રથમ પ્રમાણે
 મનગમતા ગેવા સહુને સેવા ૩
 તે દહાડાના ત્યાં રામજી વરિમા
 આઘ પૂર્વનાં કર્મ ત્યાં બોલ્યાં ૪
 ધરતી ધરતીના રાજ તેડાવો
 ૫
 હંકાર કરતો કટક બહુ લાવે
 શૂરામાં શૂરા નથી આવ્યા પૂરા ૬
 દશરથના કુંવર કાગદ ઉકેલે
 જનકકુંવરીનાં કામ સુધારો ૭
 સામગ્રી સર્વે લઈને આવો
 બળવંતા ઘોડા લાવ્યા નફેરી ૮
 રેશમની ગાદીઓ મશરૂના તકિયા
 બારે જોજન તે ઉકરા છાજે ૯
 ચઢ્યા વીર, કેસરીયા વાગા, ત્રંબાળુ માજે
 ૧૦
 તેજમાં તેજ ચાલ્યા મહારાજ
 કાપડી-વેશે રામ પરવરિયા ૧૧

(૨)

દળવાદળ ત્યાં મદાદળમાં ભળિયા
 રાજ ઉમરાવત સજીને આવ્યા
 રામ લક્ષ્મણના ત્યાં તંબૂ તણાયા
 રામલક્ષ્મણ ત્યાં છેવાડા જાવે
 રામલક્ષ્મણ ત્યાં આવીને ધરિયા
 લોક કહે છે જે દાયાળી શૂદ્રી
 દસીએ જઈ માતાને દહિયું
 ગામુ ચઢાવે સુજને વરે
 રાવણ આવ્યો દય દાય ચગદાણા
 અત્યંતે ગર્હ શીકા પડી ગાછો દરિયો
 રામલક્ષ્મણને આઘા તેડાવો
 પેદી ચાલ્યા ત્યાં દાસે રૂપાળા

પોતપોતાના ડેરે જઈ પડિયા
 દશરથના કુંવર સીતાને બાવ્યા ૧૨
 ચોગડદે કરતા ડેરા કરાયા
 હાથણી ત્યાં કળશશ્ય પાવે ૧૩
 નગરના લોક ત્યાં જોવાને મળિયા
 હવે વિવાહની વાતો રોદાણી ૧૪
 માતાના મનમાં હરણ જ થાયું
 ત્રણ લોકમાં નામના કરે ૧૫

 પંચે મળી વિચાર કરિયો ૧૬
 જેની કળાનો પાર ન પાવો
 શોખિતા વાગા ઝાકઝમાળા ૧૭

કસળી કાર સોનેરી ઝળકે
ખાણુ લીધું ને કર શું ચડાવ્યું
ધરતી ધ્રજે ને શેષનાગ કંપે
લાલપીળા ત્યાં વાંસ વઢાય
ચાર ખંડના મંડપ રચાય
માલ્યરામાં તે રામ પધાર્યા
વશિષ્ઠ ગુરુએ પરણાવી લીધા
દશરથના કુંવર મહેલે બિરાજે
ધણુધણા રાજા હર્ષે ભરાય
રામચંદ્રજી આવ્યા અન્નેદ્વા-માલ્ય
શોભિતા વાગા સીતાને ભાવ્યા
પ્રભાતે ઉઠી કટક સઉ જાય
સાતવિશામાં સાહેર ગામ
દાસ પ્રભુજી કહે શ્લોકો
જેને સાંભળે પાવન થઈએ
સંતોની સેવા મોટા મહિમા

સીતા આવ્યા ત્યાં ઝાંઝરને ઝ(ખ)ળકે
નગરનું લોક ત્યાં જોવાને આવ્યું ૧૮
નદીનાં પાણી ત્યાં સાગરમાં ભળિયાં
મોતીયાં કેરા તોરણ ખંધાય ૧૯
સુંદરી સર્વ ત્યાં મંગળ ગાય
હરિજના પાય જનકે નવરાવ્યા ૨૦
રામે રાવણ શું રોષ જ કીવો
જોજો રાવણ તું લંકા નહીં છાજો ૨૧
રાવણ વિકળ થઈ શોકમાં જાય
વળાવ્યાં માતા સીતાજી ત્યાંહ ૨૨
... ...
સંવત અઢાર ચોત્રીસા માંહ ૨૩
તેમાં પ્રભુજી રામનું નામ
એકે તે મને સાંભળજો લોકો ૨૪
ધર ધ્રુવીને સાંભળવા જઈએ
પરણીને પધાર્યાં સીતા ને રામ ૨૫

આ અંગેની પ્રાચીન પ્રથા તેમજ હાલમાં મારવાડમાં પ્રચલિત છે તે પ્રથા વિશે અમરચંદ નાહટાએ તેમના ‘રાજસ્થાની સલોકો ઔર ઉનકી પરંપરા’ નામક લેખમાં સારે પ્રકાશ નાખ્યો છે. તેનું ભાષાંતર નીચે આપ્યું છે:

રાજસ્થાની સલોકો અને તેમની પરંપરા (અમરચંદ નાહટા)

રાજસ્થાન તેમજ ગુજરાતમાં વિવાહ સમયે વર અને જનૈયાઓ દ્વારા સલોકો (દેવીદેવતાઓના એક વિશેષ પ્રકારના ગીત) કહેવાની પ્રથા છે. શહેરોમાં તો હવે એ રિવાજ ઓછો થતો જાય છે, પણ ગામડાંમાં હજી પણ પ્રચલિત છે. એની પરંપરા કટલી પ્રાચીન છે, એનું પૂર્વકાલીન રૂપ શું હતું, વર્તમાન સલોકોનો વિકાસ ક્યારથી અને કઈ રીતે થયો—આ સંબંધે પ્રસ્તુત લેખમાં વિચાર કરવામાં આવે છે.

મુનિ લાવણ્યસમયના ‘વિમલપ્રગ્નન્ધ’ ગ્રંથથી આ પરંપરાની પ્રાચીનતા સોળમી શતાબ્દીની પહેલાની સિદ્ધ થાય છે, એ પ્રગ્નંધમાં વિમલ મંત્રીના વિવાહપ્રસંગે વર તોરણ પર પહોંચતા સાળાથી પ્રેરિત થઈ ને વર શ્લોક બોલતો હોવાનો ઉલ્લેખ છે.

પંદરમીસોળમી સદીના પ્રારંભમાં વર વડે સલોકો કઈ રીતે કહેવાતા હતા એના ઉદાહરણરૂપ એક રચના સંશોધન કરતાં સદ્ભાગ્યે મને મળી ગઈ છે. એ પ્રમાણે સોળમી શતાબ્દીમાં વર પોતાના સાળાને સંબોધીને આરંભમાં પોતાના આરાધ્ય દેવ, ગુરુ, કુલ-દેવી, ગોત્ર, માતાપિતા, નગર, તત્કાલીન શાસક, તેની સભા અથવા પરિકર તથા તોરણ વગેરેનું વર્ણન કરતા સલોકો કહેતો. મળેલી રચનાના અંતમાં ગણેશ તથા સરસ્વતીને સુખ આપવાનાં વરદાન દેવાની પ્રાર્થના કરવામાં આવી છે. વચ્ચે વિવાહમંડપ, કન્યાની પ્રાપ્તિ અને સાળાનું કૂતૂહળ પૂરું કરવા વગેરેનો ઉલ્લેખ છે. આથી અત્યારે ‘સલોકો’ નામે ઓળખાતી રચનાઓનું પૂર્વરૂપ જાણવામાં આવે છે. પ્રસ્તુત લેખમાં એ પ્રાચીન શ્લોકરચના પણ આપવામાં આવે છે.

‘સલોકા’નો મૂળ શબ્દ ‘શ્લોક’ છે. લોકભાષામાં ‘સલોકા’ કે ‘સિલોકા’ શબ્દ પ્રચલિત થઈ ગયો છે. તેની રચનાનું પ્રારંભિક કારણ વરના શિક્ષણ તેમ જ બુદ્ધિની પરીક્ષા લેવી એ હશે. જ્યારે વર વિવાહ માટે સાસરે જતો, ત્યારે તોરણ ઉપર એના શિક્ષણ અને બુદ્ધિની પરીક્ષા લેવા માટે સાળા વડે કેટલાક શ્લોક બોલાઈને વરને કેટલાક વર્ણનાત્મક શ્લોક બોલવા માટે પ્રેરવામાં આવતો અને તેના ઉત્તરમાં વર કેટલાક શ્લોકોમાં પોતાના વંશ વગેરેનો પરિચય આપીને પોતાની પ્રતિભાનો પરિચય કરાવતો. આ લેખની સાથે અપાતી રચના ઉપરાંત ખરતરગચ્છના શાંતિસાગરસૂરિ તથા જિનસમુદ્રસૂરિના પ્રવેશઉત્સવ વગેરેના વર્ણનવાળી જે રાજસ્થાની ગદ્યની વિશિષ્ટ રચનાઓ પણ મને મળી હતી. એમને ‘રાજસ્થાની’ નિબંધમાલા ભાગ બીજામાં હું પ્રકાશિત કરી ચૂક્યો છું. એમની પંક્તિઓનો આરંભ પણ ‘અહો શાલક!’ એવા શબ્દોથી કરાયેલા સંબોધનથી થાય છે. એટલે એ પણ વિવાહપ્રસંગે વર વડે સાળાને સંબોધીને બોલાતી શ્લોકરચનાના રૂપમાં બનાવાઈ હોય એમ જણાય છે. જેસલમેરના મોટા જ્ઞાનભંડારના કૂટકળ પાનામાં જિનભદ્રસૂરિ તથા તેમના શિષ્ય જિનચંદ્રસૂરિની એવી જે વર્ણનાત્મક કૃતિ મારા જોવામાં આવી હતી. આ કૃતિઓની રચના વરોએ નહીં, પણ તેમના તોરણ પર બોલવા માટે જૈન મુનિઓએ કરી હોવી જોઈએ. બધા વરો કોઈક નવી રચના કરે એવા નથી હોતા, એટલે એવી રચનાઓ યાદ રાખી લેતા અને ગોખેલી રચનાઓ પ્રસંગ પર બોલી પોતાનું કામ કાઢી લેતા. આજકાલ પણ એવું જ થાય છે. હવે સલોકા વર પોતે નથી બોલતો, જનૈયા ને માંડવિયા એ બંને સંબંધી લોકો પરસ્પર સલોકાની હોડ લગાવે છે. વરપક્ષના જનૈયાઓને અથવા વરના કુટુંબીઓને સલોકા બોલતા ન આવડે તો તેમની હાંસી થાય છે અને તેમને નીચું જોવું પડે છે. સત્તરમી શતાબ્દીથી સલોકાની રચનાશૈલીમાં ફેર પડી ગયો. ત્યારથી આવા સલોકાને માટે એક છંદ ૩૯ જેવો થઈ ગયો. ત્યારથી સંસ્કૃતમાં શ્લોકરચના કરવાને બદલે એ ૩૯શૈલીમાં સલોકા બનવા લાગ્યા. અઠારમી શતાબ્દીમાં આ પ્રથાઓ વળી વધુ પ્રચલિત થઈ અને ઓગણીશમીમાં તો જોરશોરથી અનેક રચનાઓ થઈ. અત્યાર સુધીમાં લગભગ સો કે ઉપર જૈન-જૈનેતર સલોકા મારા જાણવામાં આવ્યા છે. વીશમી શતાબ્દીમાં પણ અનેક સલોકા રચાયા તેમ તેના સંગ્રહગ્રંથ પણ પ્રકાશિત થયા.

જૈન મુનિઓએ આ પ્રકારની રચનાઓના નિર્માણ તરફ ઘણી રુચિ દેખાડી... સલોકા રાજસ્થાની ભાષામાં વિશેષ પ્રમાણમાં બનાવાયા છે તેથી સલોકા બોલવાની પ્રથા રાજસ્થાનમાં જ વિશેષ પ્રમાણમાં હોય એમ જણાય છે. ગુજરાતી ભાષાના થોડાક જ સલોકા મળે છે.

... ..

આ સલોકાઓમાં દેવીદેવતાઓ તેમ જ વીરોનું ગુણવર્ણન જ મુખ્ય છે. એમને બોલવાની એક વિશેષ લય છે. જાંચે સ્વરે જ્યારે એ લયમાં સલોકા બોલાય છે, ત્યારે સાંભળવાવાળા ખૂબ ઉત્સુકતાથી એકી ટશે એ સાંભળતા હોય છે. કેટલાયે સલોકામાં વીરરક્તની પ્રધાનતા હોય છે. એથી એ સાંભળતા હૃદય થડકી જાડે એ સ્વાભાવિક છે. પણ બીજા સલોકાએ મહાપુરુષ સંબંધી હોવાથી તેમાં ચરિત્રોનું ચમત્કારિક વર્ણન આવે છે અને એથી તે લોકપ્રિય હોય છે. [રાજસ્થાની ભાષાના છંદોગ્રંથ [સંછકૃત] ‘રઘુનાથ રૂપક’માં સલોકાની શૈલીને ગદ્યનો જ પ્રકાર [ગદ્યબંધ વચનિકાનો એક ભેદ] માન્યો છે. તેમાં તેનું ઉદાહરણ આ પ્રમાણે આપ્યું છે:

*જોલે સીતાપત ઇસડી જી વાંણી સુરનર નાગાં નૈ લાગે સુહાણી
સેસાજલ હણમંત જિમહી સરસાઇ વીરાં અવરાંરી કીધી વડાઇ
ધનુધર રા વાયક સાંમલ જોધારા પોરસ અંગામે વધિયો અણપારા
પુણ્યે કર જોડી છતવ ફલ પાયો માનૈ શ્રીખાવંદ ઇતરો દુરમાયો

સત્તરમી શતાબ્દીથી લઈને અત્યાર સુધીમાં રચિત બધા સલોકા આજ શૈલીમાં રચાયેલા છે.

પ્રાચીન શૈલીનો પરિચય કરાવવા માટે સોળમી શતાબ્દીવાળા શ્લોકરચના અહીં આપવામાં આવે છે. તેમાં બૃહદ્ગચ્છ, પૂર્ણભદ્રસૂરિ, કુલદેવી, સુરાણુવંશ, તીલહા, ધનશ્રી, સુલતાન મહમ્મદ, આદિ નામ ઐતિહાસિક છે.

અગરચંદ નાહટા પ્રકાશિત પંદરમી શતાબ્દીની એક વિશિષ્ટ
વર-પરિચય શ્લોકરચના

યન્નામસંત્રસ્મરણેન મન્યાઃ સ્વર્ગાપવર્ગશ્રિયમાશ્રયન્તિ ।

જિનેશ્વરાસ્તે સુરવૃન્દવન્દ્યાઃ કુલે મદીયે પરિપૂજનીયાઃ ॥ ૧ ॥

અહો શાલક! જેહનઇ નામ-મંત્ર-સ્મરણુ-પ્રભાવિ કરિઉ પુણ્યવન્ત જન સ્વર્ગ
અનઇ મોક્ષ-લક્ષ્મી પાવઇ. સુરાસુર-વંદિત-ચરણુ, ત્રિભુવન કિહી અલંકરણુ, મુક્તિલક્ષ્મી-
સ્વયંવર, ચઉવીસ જિનેશ્વર. માહરઇ કુલિ પૂજિયઇ. ૧.

વૃહદ્ગણામ્ભોતિથિપૂર્ણચન્દ્રઃ સમગ્રવિદ્યાસ્પદમસ્તતન્દ્રઃ ।

પ્રજ્ઞાપરામૃતસુરેન્દ્રસૂરિઃ ગુરુર્મમ શ્રીપ્રમુર્ણમદ્રઃ ॥ ૨ ॥

અહો શાલક! બૃહદ્ગણુ ઇસડે નામિ, જુ ગચ્છુ તેઉ જિ સમુદ્ધુ, તેહની વૃધિ કરિવા
પૂર્ણચન્દ્ર સમાન; વિદ્યા-વિનોદ કરિઉ પંડિતજન-મધ્ય લખ્ધ-માન; જિન-શાસન-મંડન,
દુર્વાદિ-મદ-ખંડન; બુદ્ધિ કરિઉ બૃહસ્પતિના જૈતવાર, ગુણુ-ગણુ-સાગર શ્રી પૂર્ણભદ્રસૂરિ
ભદ્દારક મદીય ગુર જયવંત વત્તઇ. ૨.

વિપક્ષપક્ષવ્યતિમેદમહી મનીષિતપ્રાપણકલ્પવહી ।

સુરોજૈઃ સેવિતપાદપદ્મા દેવી સુસાણે કુલદેવતા મે ॥ ૩ ॥

અહો શાલક! 'વિપક્ષ' બણિયઇ 'વૈરી,' તેહના પક્ષ ભેદિવા તીક્ષણુ-ધાર બસ્લી;
મનોવાંછિત-પદાર્થ-સાર્થ પૂરિવા કલ્પવહી; દેવી-શત-સેવિત-પાદ-યુગલ, અતિ સકલા
મહિપાસુર-માન-મર્દની, પુત્ર-પૌત્રાદિ-વૃદ્ધ-જનની શ્રી સુસાણે કુલદેવી અમ્હારઇ કુલિ
પૂજિયઇ. ૩.

‘સૂરોવ’ નામ મમ નિર્મલમસ્તિ ગોત્રં, તીલહામિથઃ સમજનિષ્ઠ પિતામહો મે ।

વન્યાશયો ધનપતિર્જનકો મદીયો માતા તથા શીલધના ધનશ્રી ॥ ૪ ॥

અહો શાલક! પુરુષરત્નતણુઉ રત્નાગરુ, સકૃતતણુઉ આગરુ, આનંદિત-નાગરુ,
પરોપકારવિષઇ ઉજ્જગરુ, ‘સૂરોવા’ ઇસઇ નામિ ગોત્રુ માહરઉ ખ્યાતિ પામઇ; અનઇ
પુણ્યનઇ વિષઇ ધૃતોત્સાહુ, મહાબાહુ, પ્રતિપક્ષ-ચંદ્ર-કવલન-રાહુ, સંઘાધિપતિ શ્રી

*આ નમૂનો ૨૦ સાત્રાના છંદમાં લિખ્યું છે એ ધ્યાનમાં રહે. ‘વધુનાયકપદ’માં આપેલું સલોકાનું સ્વરૂપ નીચે આપેલા નમૂનામાં જે પ્રાચીન શુજશતી ગદ્યવિસામ છે, તેમાં બ
જઈ સકાય છે, જગારે ‘વધુનાયકપદ’માં આપેલો નમૂનો તો છંદોબદ્ધ જ છે.

અમુકે સાહુ, મદીઉ પિતા (? પિતામહુ) હુવઉ; અનધ પવિત્ર-ચરિત્રુ, સમક્ષેત્રિ બ્યયી-કૃત-નિજ-વિતુ, ઔદાર્ય-ગાભીર્ય-પ્રભૃતિ-ગુણગણ-કલિતુ, સુખ-લલિતુ, બહુમાતિ અમુક સાહુ મદીઉ પિતા; તથા નિર્મલ-શીલ-સહિત, સતી-જન-મહિત, પરિવાર-હિત, સુકૃત-સમાશ્રિત, અમુકી ઇસધ નામિ માહરી માતા વર્તધ. ૪.

વેગેન યસ્તર્જિતવૈનતૈયો રૂપેન રૈવંત ઇવાતિક્રાન્તઃ ।

સુવર્ણ-પલ્યાણ-વિરાજિતાઙ્ગસ્તુરઙ્ગમઃ સેષ (?) વિભાતિ તુઙ્ગઃ ॥ ૫ ॥

અહો શાલક! વેગિ કરિઉ જિણિ 'વૈનતૈય' લણિયધ 'ગરુડ,' સુ જીતઉ; ૩૫ કરિઉ જુ જાણિયધ કિરિ સાક્ષાત્ રેવંતુ દેવતા; સુવર્ણમધ પલાણ કરિઉ રાજમાનુ, સર્વ-લક્ષણ-પ્રધાનુ, સુરંગુ અતિતુંગુ, સુ એઉ ચંગુ તુરંગમુ સોભધ. ૫,

કુકુમોદકનિશારિતરેણુઃ પ્રેક્ષણાદિકુતુકાકુલલોકઃ ।

સ્મેરપુષ્પમરસૌરમ્ભવ્યો રાજમાર્ગ ઇવ રાજતિ સેષઃ (?) ॥ ૬ ॥

અહો શાલક! કુંકુમ-મિશ્રિત-જલ-અછટાઅછોટ-નિકરિ કરિ ઉપશમિત-રેણુ-પ્રુરુ; વિવિધ-વસ્તુ-સંકુલ-વિપણિ-ત્રેણિ-પતાકા-સહસ્ર-સમાઅછાદિત-સ્રુરુ; પેખણા-ચાચરિ-ગીત વાદિત્ર પ્રમુખ જિ કૌતુક-શત, તીણિ હર્ષિત-લોકુ, દૂરીકૃત-શોકુ, વિકસ્વર-પુષ્પ-પ્રકટ કરિઉ સુગંધુ, સ્વર્ગતણુઉ બંધુ, ઇસઉ રાજમાણુ સોભધ.

જઞ્ઞંલિહો યત્ર વિભાતિ કીર્તિસ્તમ્ભઃ સ્વયં મૈરુરિવાભ્યુપેતઃ ।

દ્રષ્ટું શ્રિયં સા શક-રાજધાનીં દિલીપુરી કસ્ય ન વર્ણનીયા ॥ ૭ ॥

અહો શાલક! જેમ મધ્ય ગગન-લક્ષ-શિખરુ; આઅછાદિત-સહસ્રકરુ, કીર્તિસ્તંભુ સોભધ; જાણિયધ કિરિ અદ્ભુત લક્ષ્મી દેખિવાનધ કારણુ મેરુપર્વતુ આપુણુપધ આવ્યઉ જધ; જેહ મધ્ય કૈલાશપર્વત-સંકાસુ શ્રી પેરોજસાહિ ખુદઆલમ-તણુઉ આવાસુ ઉદ્ભવસધ; જીહા સ્વર્ગ-સમાન સેરી, કોટ-મધ્ય પુણ્ય-લોક-સંકુલુ મણિક-ચઉકુ વર્તધ; ઇસીધ દિલ્લીપુરી કોણુ કિહી ન વર્ણનીય? ૭.

મધ્યનિર્મિતમનોહરવેદિઃ પ્રેક્ષણાદિક-કુતૂહલપૂર્ણઃ ।

ગીતલીનતરૂણીગણરમ્યઃ સ્વર્ગચંડ ઇવ મંડપ ઇષઃ ॥ ૮ ॥

અહો શાલક! જેહનધ મધ્ય ચહું દિસિ નૂતન વેહિ જવારા કરિઉ મંડિત, લક્ષ્મી કરિઉ અખંડિત, ચઉરી ચતુર-ચિતુ ચોરધ; પ્રેક્ષણીય-પ્રમુખ-કુતૂ-હલ-સંકુલુ; ધવલ-મંગલ-ગીત-ગાન-તત્પર-સુંદરીજન-મનોહરુ; વિચિત્ર-પવિત્ર-ચંદ્રોદય-સહિતુ સ્વર્ગખંડ-વિજિત્વરુ, મંડપુ સોભધ. ૮.

શિરઃસ્ફુરત્કેતુકરચ્છલેન મુહુમુહુર્દશયિતું શ્રિયં સ્વામ્ ।

શક્યે યદાકારયતીવ દેવાન્ તત્તોરણં પશ્યતિ કો ન હર્ષાત્ ॥ ૯ ॥

અહો શાલક! જીપલધ ગમધ, પવન-ચંચલ-પતાકા તેઉ જુ કર, તીણિ કરિઉ આપણી લક્ષ્મી દિખાલિવા નધ કારણુ, જાણિયધ કિરિ સ્વર્ગવાસિયા દેવ કિહી જુ તેડધ જધ, તેઉ કંદર્પ-ખનુષ-સન્નિહુ, વંદુરવાલ-સુંદરુ, જગજ્જન-ચિત્ત-ચોરણુ તોરણુ હર્ષિ કરિઉ કોણુ ન દેખધ? ૯.

મુક્તાત્મવન્નિર્મલતામવાપ્નો મુક્તામયો દીવ્યતિ સૈષ હારઃ ।

માલસ્યલે સજ્જનવત્સુવૃત્તો વિશેષકશ્ચાપિ વિશેષરમ્યઃ ॥ ૧૦ ॥

અહો શાલક! મુક્તા નિ (? જિ) આત્મા, તીહ તણી પરિ નિર્મલ-પણુષ અલંકૃત, શૃંગાર-સારુ, અતિ રફારુ, વર્તુલ-સગુણ-સ્થૂલ-મુકતાકલ-મયુ હારુ, મદીય કંઠિ શોભષ; અનષ સજ્જનતણી પરિ સુવૃત્તુ, વિશાલ-માલ સ્થલ-સ્થિતુ, સુવર્ણ-ધટિતુ, રત્ન-જાટિતુ, દંડપ બૂપતિ-સિંહાશન-સદસુ તિલકુ રાજષ. ૧૦.

વિવાહમુલ્યાન્યલિલાનિ येन सिध्यन्ति कार्याणि शरीरभाजाम् ।

जगज्जनस्याप्यति वल्लभो यो द्रुमः स किं वर्णयितुं न योग्यः ॥ ११ ॥

અહો શાલક! જિણિ કરિઉ વિવાહ, ભોજનવાર, તીર્થયાત્રા, સંધ, પૂજા, દીનોદ્ધાર પ્રમુખ સમગ્ર કાર્ય પ્રાણિયાતણા સીઝષ, તેહ જગજ્જન કિહી અતિવલ્લભુ, લક્ષ્મીતણુ અધિષ્ઠાનુ, પરિપૂર્ણીકૃત-કામુ, દ્રામુ કિસઉં વર્ણધવા નહીં યુક્તઉ? ૧૧.

शृङ्गारमङ्गे विरचय्य चङ्गे निवेश्य मातः करकङ्कणे च ।

लिप्त्वा धरामासनमर्पयित्वा विधीयतां मांगलिकं वरस्य ॥ १२ ॥

અહો શાલક! હે શ્વશુ! રફાર હાર, કણુયકંકણુ, રત્નમય પદક, મુદ્રિકા પ્રમુખ આભરણિ કરિઉ શૃંગારુ કરિઉ નષ; શીતલ-જલ-ભૂતુ કરવઉ હાથિ લેજી નષ; પવિત્રિ ગોમય કરિઉ ગૂહલી દેષ નષ, તેહ ઊપરિ આસનું માડિઉ નષ, જેહ કિહી તુમ્હિ આપણી દીધી કરી દીધી, તેહ કિહી માંગલિકુ કરહુ. ૧૨.

प्रमोदतः क्षोणिभुजोऽपि यस्याः कुर्वन्ति पाणिग्रहणाय यत्नम् ।

सुकोमलाङ्गी सरला शलाका बालेव नो कस्य मनो धिनोति ॥ १३ ॥

અહો શાલક! જેહ શલાકા લેવાનષ કારણિ નિરેશ્વર ધ બેજી કર પ્રસારષ, તેય સુકોમલ સરલ શલાકા નવયૌવન આલાતણિ પરિ કહણુનઉં ચિતુ ન પ્રીણુષ. ૧૩,

यदप्यदः सीसकनिर्मिताङ्गं तथाऽपि कर्णाभरणं तदेतत् ।

दीपप्रभापिञ्जरितं बिभर्ति स्वर्णभ્રમं मुग्धजनाशयेषु ॥ ૧૪ ॥

અહો શાલક! એય ત્રોટી યદ્યપિ સીસાની ધડી, તથાપિ દેદીપ્યઆન-દીપતણી પ્રભા કરિઉ પિંજરિત-વર્ણ છતી મુગ્ધજનતણુષ મનિ સુવર્ણભ્રમુ ઉપજવષ. ૧૪.

आविर्भवद्द्विविधभंगि मनोहरांगी विद्वज्जनैरपि घनस्पृहणीय-भावा ।

द्वेधाऽपि ते चतुर संप्रति चातुरीयं कं न प्रमोदयति सादरमीक्ष्यमाणा ॥ ૧૫ ॥

અહો શાલક! વિરચિત જિ અનેક વિચ્છિત્તિ, તીણિ કરિઉ મનોહર રૂપ, વિદ્વાસ કિહી અભિલષણીય, એક તાહરી ચાતુરી અનષ બીજી ચાડરિ (? ચાડરિ=ગાદી?) કવણુ કિહી પ્રમોદુ ન દેષ? ૧૫.

तप्तं तपः साधुजनाय दत्तं दानं स्मृता पञ्चनमस्त्रिकया च ।

सत्तीर्थयात्रा विहिता च तेन पुण्येन लब्धा भवतः स्वसेयम् ॥ ૧૬ ॥

અહો શાલક! મષ પૂર્વિલષ ભવિ નિર્મલુ આરભેહુ તપુ કીધઉ; ચારિત્રિયા તપોધન કિહી ભાવનાપૂર્વકુ દાનુ દીધઉ; અનષ જિનશાસન-સારુ, પંચ-પરમેષ્ટિ-નમસ્કાર સમરયઉ;

શ્રી શત્રુઞ્જય-ગિરિનાર-સરિખધ તીર્થિ જામઉ; શ્રી વીતરાગ પૂજ્યા; તીર્ણિ પુણ્યિ કરિહ
મેધ તાહરી બહિણ લીની ૧૬.

નાલિકેર-શતમેકમાનય તત્ર પૂગ-શતપશ્વ તથૈવ ।

શાલક પ્રચુર-કાવ્ય-સંચયૈઃ પૂરયામિ તવ કૌતુકં તથા ॥ ૧૭ ॥

અહો શાલક ! જમ ક્રિમધ મુઝ રહધ નાલિકેરનઉ સતુ, અનધ પાન-ફેફલના
પાંચ સ્ય, ઢોયણી કરધ, એક મડિ દિયધ; તઉ હઉ સર્વ-લોક-સમક્ષુ અનેકિ સિલોકિ
કરિહ આપણા શાલકનઉ કુતૂહલુ [૫]૨૫ઉ. ૧૭.

પ્રમાં દધાનં મહિમા-નિધાનં મન્ત્ર-પ્રધાનં પરમં વિધાનમ્ ।

શ્રેયોનિધાનં કૃતસૌખ્યદાનં તં વર્ણયેઽહં પરમેષ્ઠિમન્ત્રમ્ ॥ ૧૮ ॥

અહો શાલક ! સકલ-પ્રભાવ-તણઉ આગરુ, આનંદિત-સર્વ-નાગરુ, ગરુવ મહિમા-
નઉ સાગરુ; સિદ્ધાંત-તણઉ સારુ, ઉત્તારિત-નિઃશેષ-સંસારુ, સર્વ-સંપદ-મંગલ-તણઉ
કૃત-વસ્તારુ, કલ્પવૃક્ષ-ચિન્તામણિ-કામધેનુ-નધ (? ઉ) અવતારુ, અષ્ટ-મહાસિદ્ધિ-નવ-
નિધિ તણઉ કુલહરુ, ઇસઉ મહામંત્રુ નવકારુ વર્ણમાનુ અનેક સુખસમૃદ્ધિ
નીપજવઉ. ૧૮

કલ્યાણ-માઙ્ગલ્યકરં સરજ્ઞં શ્રીકણ્ઠગૌરીભવમૈકદન્તમ્ ।

લમ્બોદરં વિગ્નવિનાશકં તં ગણાધિપં શાલક વર્ણયામિ ॥ ૧૯ ॥

અહો શાલક ! કલ્યાણ-મંગલ-કારણુ, ઈશ્વર-ગૌરી મહોદની (?) તણઉ પુત્રુ,
સદાચારિ કરી પવિત્રુ, એકદંતુ, લંબોદરુ, ક્રુસપાણિ, મૂસાવાહનુ, મોદક-ભૂત-પાત્ર-
મંડિત-હસ્તુ, વિધન-નિવારણુ, સકલ હી કાર્યે કુશલ-કારણુ, ઇણિ વિવાહ-મહોચ્છવિ
ઇસઉ શ્રી વિનાયકુ ગણેસરુ અનેક સુખ દિયઉ. ૧૯.

યસ્યાઃ પ્રસાદેન જનોઽપિ સઘઃ સમ્પદ્યતે સત્કવિચક્રવર્તી ।

હંસાસના પુસ્તકવીણહસ્તા સરસ્વતી કસ્ય ન વર્ણનીયા ॥ ૨૦ ॥

અહો શાલક ! જેહ પરમેશ્વરી વાગ્વાદની ભગવતી નઉ પ્રસાદ લવલેસ-
માનુ પામિ નધ જહુ પુર્ણ ઇ કવિહિ માંહિ ચક્રવર્તી નીપજધ; અનવધ ગદ્ય,
પદ્ય, વિદ્યા-વિનોદિ કરી અનેક કાવિદ નર્ધ માન પ્રમોદુ કરધ; સ એવંવિધ હંસવાહન,
સ્વેત-દુકૂલ-વસન, પુસ્તક-વીણા-કમંડલુ-જાપ્યમાળા-મંડિત-કર-કમલ, કમલિ બધી
ઇસી શ્રી સારદાદેવી પરદાયિની નીપજઉ. ૨૦.

સમસ્ત-ભૂપાલગજેન્દ્રસિંહચતુર્દિશં શાંકવ્ય (?) નરેન્દ્ર-કીર્તિઃ ।

મહમ્મદસાહિ નૃપ (?) વર્ણયામિ જાનીહિ મૂર્મિં खलु रत्नम् (?) ॥ ૨૧ ॥

અહો શાલક ! સકલ-વૈરીસમૂહનુ માન-મર્દનુ સિંહાવતારુ, દાનવંતુ તેજસ્વી,
ઉચિત (?) ચક્રવર્તી, એકાંગ-વીરુ, પ્રજા-પ્રતિપાલકુ, આ સમુદ્રાંકુ (ક) -પૃથ્વી-પાલકુ, ઇસઉ
શ્રી શક્તાનુ મહમ્મદસાહિ વર્ણતા સોદધ. ૨૧.

આ પ્રકારની અન્ય રચનાઓ

આ પ્રકારના બીજા થોડાક નમૂના પણ પ્રકાશમાં આવ્યા છે. લેવરલાલ નાહટાસંપાદિત 'દો પદ્માનુકારી કૃતિયે' 'રાજસ્થાની,' ૨, ૨, (૮૦-૮૬) એ ખરતરગચ્છીય બિનસમુદ્રસૂરિ અને શાંતિસાગરસૂરિને લગતી 'અહો શ્યાલક' સંબોધનવાળી બોલી સ્વરૂપની, સોળમી શતાબ્દીના આરંભની રચનાઓ છે. ભો. જ. સાંડેસરાસંપાદિત 'વર્ણક-સમુચ્ચય'માં “ ‘અહો શ્યાલક બોલિ’ વર્ણક ” એવા શીર્ષક નીચે ઇ. સ. ૧૫૭૩ થી ૧૬૦૫ વચ્ચે રચાયેલી એક કૃતિ આપી છે. તેજ ગ્રંથમાં આપેલી 'ગુજરાતી સુલતાનોનું પ્રશસ્તિકાવ્ય અને અમદાવાદનું વર્ણન' નામક બીજી એક કૃતિમાં (આરંભમાં પદ્યો, પછી પ્રાસબદ્ધ આલંકારિક ગદ્ય, અંતે પદ્યો) પણ ગદ્યખંડનો આરંભ 'અહો વર!' એવા સંબોધનથી થયો છે અને અંતે 'અહો શ્યાલક બોલિ' એવા નિર્દેશ છે. 'અહો શ્યાલક બોલિ વર્ણક' સંબંધે શ્રી સાંડેસરાનું પ્રાસ્તાવિક વક્તવ્ય આ પ્રમાણે છે :

“જૂના સમયમાં ગુજરાત અને રાજસ્થાનમાં વિવાહિત પુરુષની બુદ્ધિની પરીક્ષા એના શ્વશુરપક્ષના સર્ગા સમસ્યાઓ આદિ દ્વારા કરતા હતાં, અને હજી પણ કોઈ કોઈ સ્થળે એ પ્રથાના અવશેષો છે. ‘અહો શ્યાલક બોલિ’ જેવી સાળાને સંબોધાયેલી રચનાઓ એ લોકરૂઢિને કાંઈક સાહિત્યિક સ્વરૂપ આપીને રચાઈ જણાય છે. પ્રસ્તુત કૃતિમાં પહેલાં ગણેશ અને સરસ્વતીનું સ્મરણ કર્તા કરે છે ; નવકારમંત્રનું માહાત્મ્ય વર્ણવે છે. પછી સાસુના શણગાર વર્ણવ્યા છે. પછી...પાટણનું સંક્ષિપ્ત વર્ણન આપ્યું છે...એ પછી ગુજરાતના તત્કાલીન પાટનગર અમદાવાદનું અને રાજ્યકર્તા અકબરનું વર્ણન છે. છેલ્લે ...અનેક વર્ણકોમાં છે તેવું ભોજનવિધિનું સંક્ષિપ્ત વર્ણન અને વરની બેસવાની પાટનું વર્ણન આપ્યું છે. અંતમાં શુભ શકુનનો ઉલ્લેખ છે. જૈન સંસ્કૃતમાં રચાયેલા સંસ્કૃત શ્લોકો આ કૃતિમાં વચ્ચેવચ્ચે આવે છે. આખી યે આ કૃતિ...વરના મુખમાં મૂકવામાં આવી છે. (વર્ણક-સમુચ્ચય, પ્રતિપરિચય, પૃ. ૭-૮)

રાજસ્થાનમાં સલોકાનું વર્તમાન સ્વરૂપ

રાજસ્થાનમાં સલોકાના વર્તમાન સ્વરૂપના વિષયમાં પૂછપરછ કરતાં, રાજસ્થાનના લોકસાહિત્યના એક સંશોધક-સંગ્રાહક શ્રી મનોહર શર્મા પાસેથી મળેલી માહિતી આ પ્રમાણે છે :

રાજસ્થાનમાં વિવાહના પ્રસંગે સલોકા બોલવાની પ્રથા હવે બદલાઈ ગઈ છે. પહેલાં આ વિધિ વરની બુદ્ધિપરીક્ષા માટે તોરણ પર પોંખવાના વિધિની પહેલાં થતો હતો. વર પોતાના સાળાને સંબોધીને પોતાના બનાવેલાં કે બીજા કોઈના બનાવેલાં, કુલદેવતા તેમજ વંશપરિચયને લગતાં પદ્ય સંભળાવતો હતો. હવે એ વિધિ વિવાહવિધિ પૂરો થઈ ગયા બાદ થાપાની પાસે કરવામાં આવે છે. થાપા પાસે વરવધૂ બેસે ત્યારે વરની બુદ્ધિપરીક્ષા કરવા તેને સિલોક (શ્લોક) પૂછાય છે. વર સિલોક બોલે પછી તેને બેઠ મળે છે. આ સિલોક સાધારણ બેઠકણું હોય છે. થોડાક પ્રચલિત ઉદાહરણ આ પ્રમાણે છે :

છત્રી મેં છત્રી, છત્રી મેં જીરો

જન આઠ સોવણી, જુંવાઠ આયો હીરો ૧

બુગચી મેં બુગચી, બુગચી મેં કાતર

રામગઢ મેં બ્યાવાણુ આયા, ધ બનડીકી ખાતર ૨

ડાળી પર ડાળી, ડાળી પર તોતો

દે નગારો બ્યાવણુ આયો, રામલાલ કો પોતો ૩

ડબ્બી મેં ડબ્બી, ડબ્બી મેં કેસર

થે મ્હાનૈ બેટી દેધ, થાનૈ બેટો દેસી પરમેસર ૪

X X X X X

એક દ્યારી મેં મીઠ બાજરો એક દ્યારી મેં ધાન

સુમરો મ્હાનૈ લાડૂ દીન્યા જુમેં માહારી જન ૧

બડૂડો સાળો ઘોડી દીની ચઢ કૈ કરાં સલામ

છોટો સાળો મોતી ધાલ્યા લળકૈ માહારા કાન ૨

X X X X X X X

સાસુ મ્હાનૈ બેટી દીની ધરકૈ કરસી કામ ૩

આ સિલોકાને જોતાં જણાશે કે એ બધા પહેલાંની જેમ વંશપરિચયાત્મક કે આશીર્વાદાત્મક જ છે.

આ ઉપરાંત કન્યાના ને વરના પક્ષવાળાની ‘આમંત્રણ’ નામે એક સભા જેવું થાય છે. એમાં બંને પક્ષ તરફથી વારાફરતી પ્રશંસાત્મક શ્લોક પણ બોલાય છે. પણ વરને મોઢેથી સિલોક બોલાવવાનો રીત થાપા પાસે જ કરાય છે.

વિવાહ પ્રસંગેની એક પ્રથા તરીકેની સલોકાને લગતી ઉપર વર્ણવેલી સામગ્રી તપાસતાં જણાશે કે પહેલાં તો તોરણે આવેલો વર વિદ્યા ને ચાતુરીની કસોટી તરીકે, સાળાની સાથેની સ્પર્ધામાં, સંસ્કૃત શ્લોકો જોડીને બોલે એવો ચાલ હોતો. એવા શ્લોકોનો વિષય પોતાના કુળ વગેરેનું વર્ણન, વિવાહ સાથે સંકળાયેલી વસ્તુ કે પ્રસંગનું વર્ણન નગરવર્ણન, રાજ્યકર્તાવર્ણન, શૃંગારવર્ણન, ભેટની માગણી, દેવતાસ્તુતિ વગેરે રહેતો. પછીનો સંલાવ્ય વિદાસ આ પ્રમાણે સ્થિત કરી શકાય : પોતાની રચનાને બદલે વર દોષદંતી તૈયાર રચના બોલતો; સંસ્કૃતને બદલે બોલચાલની ભાષામાં રચના બોલાતી; રચનાપ્રકારની લોહપ્રિયતા પ્રમાણે પ્રાસબદ્ધ આલંકારિક ગદ્ય કે ‘બોલી’માં—વર્ણકરપે—પણ સંલોક રચાવા લાગ્યા. પ્રકાર ભેદે તેના વિશિષ્ટ છંદ અને બોલવા કે લલકારવાની ઢબ રૂઢ ચર્ચ; વિષયમાં દેવદેવતાની સ્તુતિ ને આત્મપરિચય સાથે ભેટની માગણીને મહત્ત્વ મળતું ગયું; પછી તો વર ને સાળા (કે કન્યા)ને બદલે બીજાઓ (પદ્યરચનાની કે લલકારવાની શક્તિવાળા વરપક્ષ કે કન્યાપક્ષના લોકો) સંલોક બોલતા થયા; અને તેમાં વિનોદને નિમિત્તે સામાવાળાને ઊતરતા વર્ણવવાનું તત્ત્વ જોર પકડતાં કૃષ્ણાણી જેમ મહેણાંટોણાં અંશ વધતો ગયો. આ અંતે કજેતીના સંલોકમાં પરિણમ્યું. ઉપર જણાવેલા ધણીખરા જૈન સંલોક તેમજ ‘રામવિવાહના સંલોક’ જેવા જૈનેતર સંલોક

વિવાહપ્રસંગે ખોલાવા માટે જ રચાયા હોય. આવા સલોકામાં દેવતા-પ્રશ્નસાને મળતું ગયેલું મહત્ત્વ, પછીથી અમુક વિશિષ્ટ છંદની જેમ, સલોકા માટે લાક્ષણિક ગણાતા, કોઈ વીરની પરાક્રમસ્તુતિ કરવા કે કોઈ પ્રસંગનું મહિમાગાન કરવા આ જ છંદમાં સલોકાની રચના થવા લાગી ને પરિણામે ‘રુસ્તમનો સલોકો’, ‘ભાણુનો સલોકો’, ‘રણછોડજીનો સલોકો’ જેવી કૃતિઓ નીપજી. આથી વિષયની દૃષ્ટિએ કેટલાક સલોકા ને પવાડા વચ્ચે ખાસ ફરક ન રહ્યો. એટલે જ આપણને ‘રુસ્તમનો સલોકો’ને બદલે ‘રુસ્તમનો પવાડો’ એવું પણ નામ મળે છે. આવો વિકાસક્રમ હોય તો ઐતિહાસિક સલોકા પાછળથી અસ્તિત્વમાં આવ્યા એમ માનવાનું રહે. આ અટકળની સત્યાસત્યતાનો નિર્ણય સલોકાને લગતી સર્વ સામગ્રીના વિશિષ્ટ અભ્યાસ પછી જ થઈ શકે.

આભારદર્શન

‘મિરાતે અહમદી’ના અનુવાદમાંથી ઉપયુક્ત અંશ ઉદ્ધૃત કરવા દેવા માટે દિ. બ. કૃ. મો. ઝવેરીનો; ‘હસ્તલિખિત પુસ્તકોની સવિસ્તર નામાવલી’ તથા ‘પ્રાચીન કાવ્યવિનોદ’માંથી થોડોક અંશ ઉદ્ધૃત કરવા દેવા માટે ફ્રાન્સ ગુજરાતી સભાનો; ‘રાજસ્થાની સલોકે ઔર ઉનકી પરંપરા’ એ લેખ અનુવાદિત કરી ભૂમિકામાં લેવા દેવા માટે શ્રી અગરચન્દ નાહટાનો; મારવાડમાં સલોકાની વર્તમાન પ્રથા સંબંધમાં માહિતી મોકલવા માટે શ્રી મનોહર શર્માનો; ગુજરાતમાં સલોકાની પ્રથા વિશે ધ્યાન ખેંચવા માટે શ્રી શંકરપ્રસાદ રાવલ, શ્રી ઉમાશંકર જોષી તથા શ્રી. ભાઈશંકર પુરોહિતનો; હસ્તપ્રતોનો ઉપયોગ કરવા દેવા માટે ફ્રાન્સ ગુજરાતી સભા, મુંબઈ, તેમજ ગુજરાત વિદ્યા સભા, અમદાવાદનો; અને પ્રસ્તુત પુસ્તકના પ્રકાશનની બધીયે વ્યવસ્થા કરી આપવા માટે તેમજ ખીજી અનેક રીતે સંશોધનસંપાદનમાં સહાયરૂપ થવા માટે શ્રી શંકરપ્રસાદ રાવલનો હું અત્યંત ઋણી છું.

તા. ૨૫ મી એપ્રિલ, ૧૯૫૬ }
મુંબઈ.

હરિવલ્લભ ભાયાણી

સા ધ ન સા મ ગ્રી

અમરાંમ કુલીનો સ્લોકો (શ્લોકો);
બુદ્ધિપ્રકાશક (?), ૧૮૫૩ (?); બુદ્ધિપ્રકાશ,
૧, ૨, ૨૮-૨૯; ૧, ૪, ૫૫-૫૬; ૧, ૬ ૯૧-
૯૩. ૧૮૫૪. પુનર્મુદ્રિત, બુદ્ધિપ્રકાશ, ૧૮૭૩.

ઐતિહાસિક રાસ-સંગ્રહ, ભાગ પહેલો,
સં. વિજયધર્મસૂરિ, ૧૯૧૫, ભાવનગર.

ઓસવંશ કો સિલોકો જ્ઞાનસુન્દર.
શ્રીરત્નપ્રભાકર જ્ઞાન પુષ્પમાલા; ફ્લોદી
કૃતિપય ઔર સિલોકે. અગરચન્દ
નાહટા. શ્રી જૈન સત્ય પ્રકાશ, ૧૪૧, ૨૫૩-
૨૫૭. ૧૯૪૭.

ગુજરાતી સાહિત્યનાં સ્વરૂપો, પદ્ય-
વિભાગ. મં. ૨. મજસુદાર. વડોદરા, ૧૯૫૪.

ગૂજરાતનું પાટનગર (અમદાવાદ).
રત્નમણિરાવ ભીમરાવ, અમદાવાદ, ૧૯૨૯.

ઐ ઔર સિલોકે. અગરચન્દ નાહટા. શ્રી
જૈન સત્ય પ્રકાશ, ૧૪૬, ૪૩-૪૪, ૧૬૪૭.

જૈન ઐતિહાસિક ગૂર્જર કાવ્યસંચય.
જૈન ગૂર્જર કવિઓ, ભાગ ૧-૩. મો. દ.

દેસાઈ. મુંબઈ, ૧૯૨૬, ૧૯૩૧, ૧૯૪૪.

જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ. મો.
દ. દેસાઈ. મુંબઈ, ૧૯૩૩.

દો પદ્યાનુકારી કૃતિયે. લેવરલાલ
નાહટા. રાજસ્થાની, ૨, ૭૭-૮૬.

પ્રાચીન કાવ્યવિનોદ, ભાગ પહેલો.
સં. છ. વિ. રાવલ. મુંબઈ, ૧૯૩૦.

પ્રાચીન છંદ ગુણાવલી. પ્રકાશક રત્ન-
પ્રભાકર જ્ઞાન પુષ્પમાલા, ફ્લોદી.

મારવાડી બ્યાહમે બોલનેદા સલોકો.
પ્રકાશક પ્રતાપસાગર પુસ્તકાલય, જાલના.

રઘુનાથરૂપક ગીતોરો, મંછકૃત. સં.
મહતાપચંદ્ર ખારેડ. ૧૯૪૦, કાશી.

રત્નસાગર.
રાજસ્થાની સલોકે ઔર ઉનકી પરંપરા.
અગરચન્દ નાહટા. મરુ-ભારતી, ૧, ૨,
૮૪-૮૨, ૧૯૫૩.

વનરાજ આવડો. મહીપતરામ રૂપરામ.
૧૮૭૬.

વર્ણુક-સમુચ્ચય. સં. ભો. જ. સડિસરા.
વડોદરા, ૧૯૫૬

વિમલપ્રબંધ, લાવણ્યસમયકૃત. સં. મ.
બ. બ્યાસ. ૧૯૧૪.

વિમલશાહનો સલોકો. હિમાંશુવિજય;
સંગ્રહક લક્ષ્મીભદ્રવિજય. શ્રી જૈન સત્ય
પ્રકાશ, ૧૩૯, ૧૮૫-૧૮૭. ૧૯૪૭
(૫-૬-૧૯૩૨ ના "જૈન" માંથી ઉદ્ધૃત).

વિવિધ રત્નસ્તવન સંગ્રહ. પ્રકાશક
ગોવિંદરામ બણસાલી, ખીકાનેર.

શ્લોકોનો સંગ્રહ. હી. ૨. કાપડિયા.
શ્રી જૈન સત્ય પ્રકાશ, ૧૩૨, ૨૯૧-૨૯૭.
૧૯૪૬

શ્લોકોસંગ્રહ. પ્રકાશક ભીમસી માણેક,
૧૮૮૧ (ગુજરાતી લિપિમાં), ૧૯૦૩
(નાગરી લિપિમાં).

શ્લોકો-સંચયમા વધારો. લક્ષ્મીભદ્ર-
વિજય. શ્રી જૈન સત્યપ્રકાશ, ૧૪૪, ૩૫૦-
૩૫૧, ૧૯૪૭.

શિલોકો પુસ્તક (મારવાડી). પ્રકાશક
ગંગારામ પ્રતાપજી.

શ્રી જૈન સંજ્ઞાયમાળા. પ્રકાશક
બાલાભાઈ છગનલાલ, ૧૯૦૫

શ્રી ફ્રાન્સ ગુજરાતી સલાના હસ્ત-
લિખિત પુસ્તકોની સવિસ્તર નામાવલી,
ભાગ ૧, ૨. અં. બુ. બની. ૧૯૨૩, ૧૯૨૯
મુંબઈ.

શ્રી રત્નાકર પચ્ચીશી અને તેમનાથનો
સલોકો. પ્રકાશક એચ. બી. શાહ
અમદાવાદ, ૧૦૪૩

શ્રીસંધકો સિલોકો. સુખદેવ શ્રીરત્ન-
પ્રભાકર જ્ઞાન પુષ્પમાલા, ફ્લોદી.

સલોકો સંગ્રહ. પ્રકાશક ખત્રી ભીખમ-
ચન્દ બુકસેલર, જોધપુર.

સિલોકોદિ સંગ્રહ (મારવાડી)
સ્વર્ણપુરનો સુવર્ણયુગ.

સ્તવનસંગ્રહ. પ્રકાશક વિજયરાજ ભૂર-
મલ સિંધી. સીરોહી.

કવિ વિશ્વનાથ જાનીકૃત 'ગનીમનો પવાડો' : એક કંઠકું

[રાગ : કેદારો]

રાખ્ય ગુજરાતને માત તું અંખિકા! ચંડિકા! ચિતથી પ્રેમ આણે,
 લોક બાલે બહુ, બાલપણે સહુ, દુઃખ છે સાંમદું, શે ન જાણે? રાખ્ય-૧

બયે લાગે ધણો ગનીમના કટકનો, વાધ ને સર્પનો નહીં ય એવો,
 યમના દૂતનો પ્રાણ લઈને વટે, અનલતરંગ્યારનો નહીં ય તેવો. રાખ્ય-૨

કે હીંડતો હલકલે, લોક સઉ જલકલે, કલકલે નારીઓ શ્રુણી વાત,
 કામ ને કાજ કરી વાત સ્વએ નહીં, ગનીમના ભયથકી રાખ્ય માત! રાખ્ય-૩

જગત જતુની તમે નામ શાંતે ધરં? મા છતાં છોડં ક્યમ દુઃખ પામે?
 વલીયે વિશ્વેશ્વરી નામ જ તાહરં સદા, વિશ્વતું દુઃખ તું શે ન વામે? રાખ્ય-૪

વાહારે ચડજો કાલિકા! અંખાલિકા! શંખનાદે કરી મારા વેરી,
 કાઠ કાસલ હવે રાંક ગુજરાતની, માર તરંગ્યાર યમ કાપ કેરી. રાખ્ય-૫

દુઃખ અમને બહુ જગત જાણે સઉં, છોડંનાં દુઃખ તે માત જાણે,
 આપ ભૂષી રહી બાલક પોષીએ, સુગ મા નવ્ય કરે એક બાણે. રાખ્ય-૬

આવે છે પલમલા રાત્યદિવસ બહુ, દુઃખ પ્રજ્ઞતણાં ક્યમ સહે છે?
 નીસાસા મૂકતાં દુઃખ જતું નથી, વિશ્વમાતા વલી ખીરદ વોહો છો. રાખ્ય-૭

યે અમારે શીર થાપિયો તહેં ધણી તે તો ગરડો થયો નેઉ વર્ષે,
 તે પ્રતિપાલના નથી રે સકતો કરી, તો અમ સારી તે કોણુ કરશે? રાખ્ય-૮

જેર સંધાર કરનાર તું છાં બલી, તો તારે હાથ તું માર્ય અમને,
 આંમે સઉ કૂટવા મ્યલૂં રાંકને, કર્કલી નાથ કહે છે રે તક્ષને. રાખ્ય-૯

મોઘાતું દુઃખ ને મેહ આવે નહીં, તો તક્ષારાં જણાં કેમ જીવે?
 જીજીઓ લે ધણી, ગનીમ મારે અણી, તેલ તે પૂર્વ તું જીવદીવે, રાખ્ય-૧૦

કોણુ આગલ અમે વલવળુ તુમવિના, બાલઅપરાધ તે માત સાંધે,
 આપ ભીજીને કોડં કરે બાલને તે વલી ધાવતાં લાત નાષે. રાખ્ય-૧૧

પાપીઆ પાપ કર્યા વિણુ નહીં રહે, પુન્ય કરનાર તે પુન્ય કરશે,
 જયેહને યમ આવીયું ભાગ્યમાં ત્યમ કરે, નવ કરે લાખ બ્રહ્માંડ વરસે. રાખ્ય-૧૨

કર્મ છોડં તણાં મા! તુ જીજીએ નહીં, પ્રાણુપેં અધીક છે વહાલાં માને.
 તાતની છીમટી માત ન સહી શકે જો બકે બાલ કહે વાહાર જાને. રાખ્ય-૧૩

તું છતાં બાંદ કોહોનાં અમ્યે થૈ રહુ? ગનીમનાં દુઃખ કહિયે ન વેઠાં,
 તું પશાયે અહો બહુ સુખ પામ્યાં, જીવશુ પાછ ક્યમ અજીઠાં? રાખ્ય-૧૪

મોતને દૂર કર, શત્રુને ચૂર કર, એહ જરૂર કર કાર્ય શીઘ્ર,
 ભ્રગુટીને કૂર કર ગનીમના સેન પર, એહવું દુઃખ તું ટાલ શીઘ્ર. રાખ્ય-૧૫

ધૈર્ય! અમતણી પીડા ક્યમ સહી શકાં પછે તે ક્યમ રહી સંકાં વિશ્વ માંયે?
 તું વડે વિશ્વ ને વિશ્વમાંયે તું ય છાં એમ એ પરસ્પર છે ય સાથે. રાખ્ય-૧૬

અમ અમને સ્વાદ નથી લાગતું, કો નથી જોગ તું વાહારે ચઢવા,
 લઈ આવાતાણુ ધ્યાન ડાઢી રહે, કોય નીસરતું નથી સાંમ વઢવા. રાખ્ય-૧૭

સરજીને કાં રઝલતાં મૂકા ધૈર્ય! કાંહાં જમજો અહો? કોને કહીએ?
 દીનની વાત તે વિષ સહિતે વસે, માના ખોળા વિના ક્યમ રહીયે? રાખ્ય-૧૮

તું વિના આજ તે કોણુ આધા ધરે, પડતી વેલા તે સઉ ત્રયોડે,
 ત્રાહે તું, ત્રાહે તું-વાત સહિએ કરે, સાહે ચા ભગવતી! અહીંને ઘોડે. રાખ્ય-૧૯

વાટ જોતાં ભૂંડી! માસ એક જ થયો, કો સુખો નાવિયો સેન લૈધને,
 પાપર લેયે શહેરની ચેહ દીવાનજી, તે પ્યચારો પશો કેદ થૈધને. રાખ્ય-૨૦

ટ્રાણુ દાઢા થયા, શ્રવણુ નહીં સાંભળ્યાં, સકે તો કાને પડા ઢાક તાહારે,
 સકે તો દૈત્ય સાથે યુદ્ધ માંડિયું! સકે તો સુર આવીયા તમને વારે. રાખ્ય-૨૧
 સકે તો સમજાનમાં લોગ ભીની રહ્યાં, સકે તો રૂપિઓતણે ઘેર ગરી છાં,
 સકે તો નિદ્રા બહુ આવી છે તુંહને, સકે તો રીસાવી તુજ રહી છાં. રાખ્ય-૨૨
 સકે તો રીષ રાષી અમ સાથ શું? સકે તો અવગુણુ શો છે અહારો?
 છોકરાં સાથ એમ ઘટતું નથી, પછે તે સહ વાંક કેહેશે તહારો. રાખ્ય-૨૩
 વાંક છોડે કરે, માત ટાલી ધડે, મારવા દે નહીં લોકહાથે,
 ત્યમ તહો ગનીમથી રાપની ચાંડકા કરગરીને કહુ વિશ્વનાથે. રાખ્ય-૨૪
 લોક ગુયરાતના રાંકડા છે ધણુ, યમત્યમ ફરી જીવે બચારયા.
 એક મીયાં વડે ગામ ઘેરું રહે, માંહોમાંહે વઢવાને કાડા. રાખ્ય-૨૫
 વિનતી સ્વણ હવે માત! આરાસુરી, જગતનું કાર્ય કર શીઘ્ર થૈને,
 પતિતને મારી તું, ભક્તને સારી કરય, આ બચારે તે તુ બણી વહીને. રાખ્ય-૨૬
 પ્રગટ થા ઈશ્વરી! આજ પરમેશ્વરી! ચિત્તની ચિંતા ગનીમ નીવારો,
 હાથ માથે કરી, આપ અત્રે ખરી વર પતિત એ કષ્ટને વિદારો. રાખ્ય-૨૭
 અલ્પબુદ્ધિ અમે કાંઈ સમજુ નહીં, તો તમે દૂત કેા પ્રગટ કીધો?
 વેદના મંત્રને સત્ય નવ્ય બાણીયે, તેજ માટે તહો દંડ દીધો. રાખ્ય-૨૮
 શુંબ નીશુંબને તર્ત મારા તહો, ચંડ ને મુંડ હાથે વીધારા.
 મધુ ને કૈટભ બહુ બલભરે આવીયા એકક્ષણમાં તહે તેય માર્યા. રાખ્ય-૨૯
 તો કરાં વિલંબને અધ અહારા થકી વાંક શો કાઢીયે માત! તાહારો?
 તોહે વિશ્વાસ છે એ થકી રાપશો, નાથ કેહે છે હજી વાંક મારો. રાખ્ય-૩૦
 પૂર્વે વરસા નાબો, વર્ષે આરય, શાક પૂરી તહો વિશ્વ રાખ્યું,
 માટે શાકંબરી નામ ઘો તમતણું તે ચાંડીપાઠમાં નામ ભાખ્યું. રાખ્ય-૩૧
 પેહેલુ દેવ ને દૈત્યથી રાપિયા, સાપીયા રૂપિ સહ છેજ આજ,
 તો તુ જોને એ કટલું કાંમ છે? એટલું અમતણું કરોની કાજ. રાખ્ય-૩૨
 તું તણ્ય લોકની માત કહાવ્યાં, સદૈવ્ય દેવની તૂંચ માતા,
 ઈંદ્રને અર્ક ચીંધ્યુ અહીં ઈશિય વલી સમરે તુને બ્રહ્મવિધાતા. રાખ્ય-૩૩
 નર્મદા તાહરું રૂપ છે ઈશ્વરી! તેને લોપી ક્યમ ગનીમ આવે?
 તીરના દેવની લાજ રાપી નહીં, ગાંમ ઉજડ કરી સહ નસાવે. રાખ્ય-૩૪
 ઘેરાના દુષ્ટને ચેહ ચેવું કરે એક માટે બહુ દેશ બચણસે,
 છાં રે સમરથ તેહને મારવા, રાંક ઉગારિયે જીવ તરસે. રાખ્ય-૩૫
 મારય પલને ધરી, દુષ્ટને જ ગણી, કપટીને ખા તલી માત કાલી!
 દુઃખ દેહે સંતને, રાંકડાં જાંતને તેહને કંઠ તૂં ધાલ્ય પાલી. રાખ્ય-૩૬
 કલકલે લોકડા, દંડ લે દોકડા, બકે યમ બોકડા હણે કસાઈ,
 એમ એ દુઃખ ઘે સર્વેને મારી લ્યે, વલી કકરે બાંદ તે તર્ક તાઈ. રાખ્ય-૩૭
 તૂં નથી દીલમાં, તું નથી મિલમાં તું નથી કીલમાં, ઢાલ માંયે,
 જો વસાં વીરમાં, જો વસાં તીરમાં, જો વસાં ધીરમાં મીર કાયે. રાખ્ય-૩૮
 આપ્ય તું આગના વીર કેા યક્ષને, બક્ષ તે જૈ કરે ગનિમ દૂત,
 લોકને પીડતા તે ત્યવારે રહે, કંઈ એથી બપના દુષ્ટ પૂત. રાખ્ય-૩૯
 સેહેર વડોદ્રુ રાપ બાલી કરું, એમ ઉજડ થયાં સર્વ ગાંમ,
 ગનિમના દૂતનો બચ એવો થયો નવ્ય રહ્યું ચૂંચરું ને બદામ. રાખ્ય-૪૦*

૨ સ્ત મ નો સ લો કો

સરસ્વતિ - માતા તમ પાયે લાગુ
સરસ્વતી - માતા જ્ઞાની બેટી
મણપત્ય - કેરા ચરણ આરાધુ
મોહોટા સુખાનાં કંઈ વીખાણુ
દલ્હીનો પાદશાહ મેહમદશાહ જીવે
સહુમાં શિરોમણુ ગુજરાત થાપી
રાજ્ય ભોગવે ને કરે કલોલ
ગુજરાતી મુગલા ચતુરસુજાણુ
વડો તો વીરો સુખતખાંન
અનખી મેહેવાશી જેણે વસ્ય કીધા
તેથી નાંહાનેરો રસ્તમ કહીયે
રૂપે રૂડો ને દાતાર જાણુ
જ્યેહને નામેથી તસકર ત્રાસે
તેથી નાંહાનેરો માડીતો જાયો

કહુ સલોકો, માંન જ માણુ
બુધ્ધતી દાતા, વિદ્યાની પેટી ૧
માં માગીને વિદ્યા હું સાધુ
સમજી લેજ્યો ચતુરસુજાણુ ૨
નવખંડમાં પ્રગટ છે દીવો
હીમતખાંનને સુખાગરી આપી ૩
શેહરમાં વીતા મસવાડા સોલ
ત્રણે ભાષના કંઈ વીખાણુ ૪
તેહને પાદશાહીનાં અતિથણાં માંન
પ્રજા પાલીને મોહોટા જસ લીધા ૫
તેહના બલનો પાર ન લહીયે
સુરો શિરોમણિ તેન્હે વખાણુ ૬
દક્ષણી ગનીમ શત ગાઉ નાહાસે
અભરાંમ કુલી લાડવાયો ૭

ક. નો આરંભ: શ્રીગણેશાય નમઃ ॥ શ્રી ગુરુચરણકમલેભ્યો નમઃ ॥ ઓં નમઃ ॥ અથ
રસ્તમનો સલોકો લખો છે.

ગ. નો આરંભ: શ્રી ગણેશાય નમા ॥ શ્રી શારદાય નમા રસ્તમના પાવાડ લખ્યું છે.

૧. ૧-૨. ખ. માં નથી. ગ. માં માત્ર 'શરરાતી માતા તુને આરાધુ' એટલું જ છે.
૩. ક. સરસ્વતિ; ખ. જ્ઞાની; ગ. તુ સરમાની. ૪. ક. બુધ્ધતિ, વિદ્યાતિ; ગ.
બુધ્ધે દાતાર ને વેદની.

૨. ૧. ખ. ગણપત્ય દેવતાં ચણી આરાધુ; ગ. ગણપતે દેવતા; ૨. ક. માંન, વીદ્યા હું.
ખ. સાધુ. ૩. ક. સુખાનાં; ખ. વખાણુ ૪. ક. લેજો, તે; ખ. સુજાણુ.

૩. ૧. ક. દલ્હીનો પાદસા એમદસા; ગ. મહમદશાહ. ૨. ખ. પ્રગટયો. ૩. ક. શીરોમણુ.
૬. ક. તે તો હીમતખાંનને સુખાઈ આપી.

૪. ૧. ખ. રાજ ભોગવે કરે. ૨. ક. શેહરમાં. ૩. ખ. સુજાણુ. ૪. ક. ત્રણ ભાષણોનાં કંઈ;
ખ. વખાણુ

૫. ૧. ક. સુખ્યાતખાંન; ખ. વડો તે. ૨. ક. જેને પાદસાઈમાં અતિ; ખ. માંન. ૩. ક.
જેને વસ; ખ. અનેક, કીધાં. ૪. ખ. મોહોટા ચક્ષ લીધાં.

૬. ૧. ક. નાંનેરો. ૨. ક. જેના બુધનો. ૩. ક. રૂપે, ને, જાણુ.
૪. ક. સહુમાં શીરોમણુ તેને વખાણુ.

૭. ૧. ક. એહના નાંમથી; ખ. લશ્કર. ૨. ક. નાસે, ગ. મરાઠા સત. ૨. પછી
ખ. માં આટલું વધારે: ગડે નીરાંત ત્રાંખાલુ વાળે, ઉંચ હાલરી હરોલે જાળે.
ખ. નાંનેરો, જાણો. ૪. ખ. અભરામ.

હાથી - થોડા - શૂ હણુકારા કરતો
 ગુજરાતિ લખ્યાં હજૂરે ગયાં
 પાદશાહે મન વિચાર કીધો
 પાંચ પાટીને વેગે - શૂં કહાવ્યું
 ગુજરાત - ફરી સોંપી જાગીર
 સુખતખાંને હામિદ જગાડ્યો
 'ઉઠા હેમદખાં, દલીજો જાયો
 એવું કહેતામાં કોપમાં ચઢીયો
 સાહાંમસાહાગી તે રાઠ મંડાની
 છૂટે ગોલા ને ઢસુકા થાયે
 સુખતખાંને જોડા ગંજીશ જોડે
 માર્યા મેહેવાસી મોરચો લીધો
 રમદાતખાંને જુધ રૂં કીધું;
 હારો હેમદખાં આકલો થાયે
 ચાર દાઢાની મેહેતલ કીધી
 લર ચોમાસુ નદીયોમાં પૂર
 ચાલંતાં સહુને પૂછે છે વાત
 પ્રોઢે ને પથે કીધાં પરિચાલુ

દોષી - દુશમનના પ્રાણ જ હરતો
 જોડા પાદશાહને જાણ જ થયાં ૮
 ગુજરાતિ મુલક ધડાને દીધો
 સુખતખાંને કરમાન આવ્યું ૯
 વેગે હેમદખાં કીધા તાગીર
 લ્યજો પરવાનો જઈને દેખાડ્યો ૧૦
 અમલ ઉતરા ને વિદાયે થાયો
 સુખતખાંને સાથે હામિદખાંને લડીયો ૧૧
 જતનાલો ને તોયો અડાની
 કાયર - ફેરા ન ટકે પાયે ૧૨
 અમરાંમ કુલી રણુમાં રહે
 વાગાં જાગીર એ જશ લીધો ૧૩
 સાહજ-કારણ મરણુ જ લીધું
 મજારાં કરવાં સફરખાંને જાયે ૧૪
 કિશોરદાસ મેહેતે ચોલ જ લીધી
 એહેવામાં કાહાડ્યો હામિદખાંને સૂર ૧૫
 'ક્યાહાર્યે દેખીશું શહેર ગુજરાત'
 જાણુએ જઈને કીધાં મેહેલાણુ ૧૬

૮. ૧. ક. સહુ, કરતા; ખ. હોદારા. ૨. ક. કેળી, હરતા; ખ. પ્રાણ. ૩. ક. ગુજરાતિ લખ્યાં હજૂરે ગયાં. ૪. ક. પાદસા તાં.
૯. ૧. ક. પાદસાથે, વિચાર; ખ. મનમાં, કિધો. ૨. ક. ગુજરાત, એમને તો. ૩. ક. પાટીને, શૂ, કહાવ્યું. ૪. ક. સહેર સુપાવ્યું.
૧૦. ૧. ક. કેડે; ખ. જ્યાગીર. ૨. ખ. હેમદખાંને વેગે કીધા તાગીર. ૩. ક. સુખતખાંને હામિદખાંને જગાડા. ૪. ક. લખા પરમાંણા, કેપાડા.
૧૧. ૧. ૨. ખ. માં નથી. ૩. ખ. સાંસલી વાતો. ૪. ક. સુખતખાં સાથે હેમદખાંને લડીયો.
૧૨. ૧. ક. સામસામી ૧; ખ. રાઠુ. ૨. ક. અડાણી; ખ. નાલો ને નાલો વેગે. ૩. ખ. નાલોને ધસુકાયે. ૪. ખ. કાધર, પાઈ.
૧૩. ૨. ખ. ઇલરાંમ જુધમાં. ૩. ક. માર્યા; ખ. મેહેવાસી. ૪. ખ. વાગાં જગીરને
૧૪. ૧. ક. રૂંડે કીધું; ખ. જમલદખાંને. ૨. ક. સાહજને કાળે મોત જ લીધું. ૩. ખ. હિંમતખાંને, થાઈ; ૪. ક. નવારાં કારણ સખલખાં; ૨. ખ. જાઈ.
૧૫. ૧. ક. ચાર, લીધી. ૨. ક. કિશોરદાસ સેઠની ચોલ તાં લીધી; ખ. મહેતાએ ચોલ. ૩. ક. જ. નદીયે છે પૂર. ૪. ક. કહાડો એમદખાં; ખ. હિંમતખાં.
૧૬. ૧. ક. પૂછે સહુને વાત. ૨. ક. કીહાર. દેખીશું ૨. ૩. ક. ફરીયાં પ્રાચ્યાં; ખ. પોહોતો ને પથે; ખ. પાણીને પથે. ૪. ક. જાણુએ જઈને કરાં મેલાં; ખ. જોને; ખ. જાણુ.

નિમ્નમુલકે વાત તે જાણી 'કાયરથઈને નાહાશી શું આવ્યો'	'ધરડા કાકાનાં ઉતરાં પાણી' એહવો પરવાનો પોતે' લ્યજ્યાવ્યો ૧૭
'કામ આવત તો વેર હું લેતો દક્ષણી મેહેવાસી કંથો મહાબલીયો	જોરે જીતત તો શિરપાણી દેતો' તેન્હેં જઈને' હિંમદખાન મલીયો ૧૮
'ગુજ્યરાત્ય-ફેરી ચોથ અપાવું સુખતખાન - સાથે વેરજ સાંધી	સવા પોહોર - સુધી શેહેર લૂટાવું' લાવ્યો કંથાને કાન જ પાંધી ૧૯
આવ્યા ગતીમ ગાંજડાવાલા મીઠાં બલુએ દેખાડી વાટ	ખભે ઘોપા ને દીસંતા કાલા દગો દેખને' ઉતારા ધાટ ૨૦
હામિદખાને પોતાનો થાપ્યો બેઠા સુખ્યાતખાં ઇડરમાં માહાલે	શાલ ને ઘોડો સરપાઉ આપ્યો લખા પુરમાંણા કાસદ હાલે ૨૧
જઈ હલકારે ખખર દીધી બેઠની ફાળ્યો આવી છે હેલા	સુખતખાને અસવારી કીધી મુઠીએ ગાંમે' કીધાં છે મેલાં ૨૨
આવી ફાળે બે મુકાબિલા થાય હામિદખાને કપટ જ્ય કીધું	સાંહાંમસાહામી તે રાઠ્ય મંડાય ગુજ્યરાતિ સીપાહીયે' તંન ન દીધું ૨૩
સુખ્યાતખાં આપ વઢે છે વાર આપે પોતાનો હલકારો હાથી	તીર, તરકસ ને ઉડાડે દાર નાહાં સિપાઈ નહિ કોઈ સાથી ૨૪

૧૭. ૧. ક. નનમકુલીયે વારતા જાણી; જ. નાંજીલ્યાંએ. ૨. ખ. કાકાનું ઉતર્યું પાની.
૩. ક. નાસી સુ આવ્યા; ખ. કાકર ચેને. ૪. ક. એવા ખરમાંણા જઈને લખાવ્યા;
જ. ફરમાંતુ તમે.

૧૮. ૧. ૨. ક. જ. માં ઉલટાસુંવટ છે. ૧. ક. હું; ખ. કામ આવ તો. ૨. ક. જીતત
તો શરપાથો; ખ. જીત તો. ૩. ખ. કંઠો મેહે વાશી દક્ષણી તાં બલીયો; જ.
કેમે' મરેહ કંથાજી બલીયા. ૪. ક. હેમદખાં જઈ તેને તો મલીયો.

૧૯. ૧. ક. જ. અપાવું; ખ. ગુજરાતદેશનું; જ. ગુજરાતની. ૨. ક. લૂટાવું; ખ. સુધી.
૩. ક. સુખ્યાતખાં. ૪. ખ. કંઠાને' લાવ્યો.

૨૦. ૧. ક. આવો, વાલો. ૨. ક. ખભે ઘોખો, કાલ; ખ. દીસંતા કાલો; જ. ઘોપ.
૩. ખ. મીઠાં બલુજીયે. ૪. ક. ડગો; ખ. ઉતાર્યા.

૨૧. ૧. ક. હીમતવાયે પોતાનો થાપ્યો; જ. હીમંતેખાં એને પોતાનાં થાપે. ૨. ક. સાલ.
સરપાથો આપ્યો; જ. શેરે પાવાં આપે. ૩. ખ. સુખતખાંને બેઠા પુર માહાલે.
૪. ક. ચલાવે; ખ. પરવાના દાશિક; જ. પ્રમાણે.

૨૨. ૧. ખ. જે હલકારે ખખર લીધી. ૨. ક. સુખતખાંએ. ૩. ક. બેઠની ફાળે; ખ.
હેલ્યા. ૪. ક. ગાંમે કીધી છે મેલા; ખ. મોઠીયે.

૨૩. ૧. ક. આવિ, મુકાબલ; ખ. ફાળે તે, થાઈ; જ. મુકાબેલો. ૨. ક. સાંમસામી તો
રાઠ; ખ. મંડાઈ. ૩. ક. હીમતવાયે કપટ કીધુ. ૪. ક. સપાઈયે, દીધુ; ખ.
ગુજરાતી, તનન.

૨૪. ૧. ૨. ખ. સુખતખાંને તે વાર વલીયા, તીર તરકસ દાર ઉડાડીયા. ૩. ક. હાથિ;
ખ. એકે તો પોતે' હકાર્યા. ૪. ક. સપાઈ; ખ. કો.

ઐટલે તો હાથી હાંમિદનો આવ્યો
 ખેંચી કર્માન બાણ જ મેહલે
 તાંણી તરકશ તાં મુક્યાં છે તીર
 ઘોડે ત્રાંબાલુ ફરકે નીસાણુ
 લોહલંગર પેહેરી હામિદખાં બેઠો
 'સાંભલો હેમદખાં અમારી વાંણુ
 એવુ કહીને ધાયો જ દીધો
 હામિદખાંન સાથે બેઠો જણ પાંચ
 જોધા માર્યા ધણુ જાય છે ભાગા
 લખૂં ફિરતારનૂં કોણુ જ ટાલે
 સાહામાંને લોહ સહિય શું પ્રીતે
 મોઠીયે ગાંમે હુયાં રણુ સાઠાં
 હસન કુલીયે' સાંભલી વાતો
 ખાડે ને ખેડે મેહલે છે બાણુ
 વાંકડા ફાંકડા વેશ છે જોહેના
 હામતખાંન-સુધી મારંતો ધાયો

જોણે આખ્યંતર રાખ્યો છે દાવો
 આપે સુજ્યાતખાં રણુમાંહિ રેલે ૨૫
 માર્યા તે મોહોટા વીરાધીવીર
 રમે સુરા ને કાયર ભંગાણુ ૨૬
 આપે ઉધાડી ચીતામાં પેઠો
 નહી રે જવા દેયુ લેવુ છુ પ્રાણુ' ૨૭
 પાડી કલધી ને ઉધાણો કીધો
 લોહોની અંબાડી, આવી નહી આંચ ૨૮
 આવા ઓચંતા ધાયો જ વાગા
 પોતે પોતાનૂં મોત સંભાલે ૨૯
 વાયકો હુયો એણી જ રીતે
 કાયરનાં લશકર દોહો દશ નાહાઠાં ૩૦
 આવ્યો રણુ લેવા એકલો ધાતો
 માર્યા મરેહો પાડ્યૂં ભંગાણુ ૩૧
 નાદ ઉતાર્યા હેલામાં તેહના
 કપટ ફરીને તેન્હે તો સાહો ૩૨

૨૫. ૧. ક. હીમદનો. ૨. ક. રાખો; ખ. તેણે. ૩. ક. ઘેચી, મેલે; ખ. કર્માણ્ય બાણુ તે.
 ૪. ક. રણમાં; ખ. પોતે સુજ્યાતખાં.
૨૬. ૧. ક. ત્રણુ તરકસનો નાંચો છે; ખ. ત્રણ; ગ. ખેચે છે. ૨. ક. મારો મોહોટમ;
 ખ. વીરાખ્યવીર. ૩. ખ. વાગે ત્રાંબાલુ ને ગડગડે નીસાણુ; ગ. તંબાલુ વાગે
 ગંગડે નીસાણુ. ૪. ખ. રાઢયેં કાઈર.
૨૭. ૧. ક. લંધુર પેરી હેમદખાં. ૨. ગ. ઉગારી ચંતામાં. ૩. ખ. સાંભલ હિંમતખાં
 આમારાં બાણુ; ગ. માર છુ બાણુ. ૪. ખ. નહી જવા ઘોં લેધય પ્રાણુ.
૨૮. ૧. ખ. હાહલું કહીને ધાહ. ૨. ક. ઉગારી લીધે. ૩. ક. હીમદખાં પાસે. ૪. ખ.
 નાવે છ.
૨૯. ૧. ક. મારા ધણુ; ખ. જોધ. ૨. ખ. ઐટલે ધાધ ઓચંતા લાગા; ગ. આવે.
 ૩. ક. લણુ કરતારણુ કોણુ જ ટાલે. ૪. ગ. મરણુ.
૩૦. ૧. ક. સાંમોને, સાહજ સુ; ખ. લોહોડો, પ્રીત. ૨. ખ. વાંકો તે યયો એણી
 તાં રીત. ૩. ક. માં ઠાંમ; ખ. હોઆ; ગ. મુકીએ. ૪. ક. લસકર દો દશ
 નાઠાં; ખ. કાઈર.
૩૧. ૨. ક. એકલાધી. ૩. ક. આપે મુકતો; ખ. બાણુ. ૪. ક. મારા મરેહા પાડુ ભંગાણુ.
૩૨. ૧. ક. જોના; ખ. ગ. વાંકા; ખ. વેસ. ૨. ક. ઉતારા, તેના. ૩. ક. હીમદખાં સુ;
 ખ. મારક (?); ગ. મારવા. ૪. ક. તેને; ખ. તો.

રાત્રી પડી ને જુધ તો રહું
હાથી શણમારી કારંજ્યે આવ્યા
પોતે તો તજ્યું અંન ને પાણી
‘શું કંઈ ને સહુ સાંમદ ખોટા
ખુસાલસા સેઠે નવારાં કીધાં
હુમદખાં આવી બદરમાં બેઠા
હુમદખાં તો જોણી પેહેરે કાઢાવે
ફરીદખાં બાધુર ચતુરસુખાંણ
અભરામ કુલી આવી ઊઠાજ્યા
એસી શું રહ્યા? કપટ જ થયું
તમારા બાધર થાઉ છું અમો
એવું કહેતામાં ચઢી છે રીસ
અભરામ કુલીયે વાત વીચારી
‘અવે ને પાછી કાઢાઢીસુ આજ
ચાઓ સાવધાન, હથીઆરાં બાધો
હીમતખાં-સાથે કરવી લઠાઈ

અભરામ કુલીને જાણુ જ થયું
બારે દરવાજા વેગે દેવરાવ્યા ૩૩
‘મારું હુમદખાં’ જોહૂં મંનજાણી
લડવા નવ્ય છે કો મુતસદી મોહોટા’ ૩૪
ઉધાડી પોલ ને શેહેરમાં લીધાં
અભરામ કુલી અંતામાં પેઠા ૩૫
‘અભરામ કુલી મલવાને આવે’
તેન્હાં પ્રાક્રમનાં કંઈ વીખાણુ ૩૬
પોતા-સરીખા સાથી સોઠાજ્યા
અમારૂં સાહુ રેખ ન રહુ ૩૭
આ જીવને સટે અમારે તમો’
પગની તો ઝાલા લાગી છે સીસ ૩૮
એવો મનસુખો મંનમાં ધારી
માહારા તો કુલને લાગસે લાજ ૩૯
સુખા-સાથે જઈ વેર જ સધો
કહેવા લઠો છો બધરમાં બાઈ ૪૦

૩૩. ૧. ક. રહું; ખ. જુધ લીધું ને રણ તાં રહું. ગ. જુધ કીધું ને રણ તાં રહું.
૨. ક. થયું; ખ. અભરામ કુલીને જાણુ તે. ૩. ક. શણમારી કારંજ્ય;
ગ. કાહરંજ્યે. ૪. ક. બાર, વેગે;

૩૪. ૧. ક. તજ્યું, ને. ૨. ક. મારૂં, જોહું; ખ. હીમતખાંન, મન. ૩. ક. સુ કરે; ખ.
ને સા...છે ખોટા. ૪. ક. નવ્ય કો મુતસદી મોટા; ખ. ન છે; ગ. મંનસુખે મોટા.

૩૫. ૧. ખ. ખુસાલસાહે નવારાં. ૨. ક. શેહેરમાં; ખ. પોલ ઉધાડી શેહેરમાં લીધાં;
ગ. ઉધાડી દરવાજા. ૩. ક. બધરમાં. ૪. ક. અંતામાં; ખ. અભરામ.

૩૬. ૧. ૨. ખ. માં નથી. ૧. ક. પેરે તો; ૩. ખ. ફિરયાદખાં બાધર, સુજાણુ. ૪. ક.
તેના, કરે; ખ. પ્રાક્રમના, વખાણુ.

૩૭. ૧. ક. આવિ ઉઠાડા; ખ. અભરામ. ૨. ક. પોતાં, સુઠાડા. ૩૭. ૧-૪ થી ૪૧
સુખીની પંક્તિઓ ખ. માં નથી. ૪. ગ. અમારૂં રાખુ નાવે રહું.

૩૮ ખ. માં નથી. ૨. ગ. અમારા જીવ શાટ છ તંમ. ૪, ક. લાગીત; ગ. ઝડાલા.

૩૯ ખ. માં નથી. ૧. ગ. આવી વાત. ૨. ગ. એવાં મનંમા મનસુખા ધારી. ૩ ગ.
જેરે પાછાં કાઢું છું. ૪. ગ. મારી કુલ કરી જાય છે લાજ.

૪૦, પછી ગ. માં આટલો વધારો: અભરામ કુલીએ શાથી તેડાવે, ઠંઠાં સરીને
રૂપીયા આપે.

૪૦. ખ. માં નથી. ૨. ગ. હીમેતખાન સાથે. ૪. જ અમરને બાઈ.

મવે મલીને ફરે વીચાર
જવા - ફેરી તો ન રાખી આસ
એકા સુખપાલે, પીછીયો થાયે

હેડીદારે તો મુજરાં તાં કીધાં
એવું ફેરેતામાં કોપમાં ચઢીઆ
ઉતરા સુખપાલથી પલવટ વાલી
ખાંદો ચઢાવીને ખાંધી છે આલ
મુંછના મુઆલા ઉભા તો થયા
આવંતો દીઠો માહા જૂઝાર
હાલકહુલક ત્રાસજ પડીયા
જેણે હાઈડામાં રાખુ છે ફડ
કાહોના હાય ને ભાગા છે ચણું
લોક મારીને આધેરો ધાઈ
પેથીએ આવી હાલ ધરાવી
ત્યાહારે પોતાને ચઢી છે રીસ
હેમદખાં નાસી જતાને ગયા

‘આમે તો મરવુ એક જ વાર’
સાથી પોતાના કેડે પંચાસ ૪૧
પોતે ભદરમાં મલવાને જાયે

‘મૂંકો હથીઆરાં, જાયો સહુ સીધા’ ૪૨
માર્યા હેડીદાર પાંચે તાં પડીયા
ખાંડાં, ખેડાં ને આપ સંભાલી ૪૩
થયો કતાંત - સરીખો કાલ
ચાર ફલંગે કચેરીમાં ગયા ૪૪
ભડી ઉમરાઓ નાઠો તે ઠારિ
કાહાડી સમસેરો ભદરમાં અડીયા ૪૫
વાલો દેહવટ ને પાડું રણુ સડ
નાઠા અધસસતા, પાંચ્યા ફે મણું ૪૬
હેમદખાં ઉપર કરવાને ધાઈ
માર્યો ઝટકો ને ચોટ ભુલાવી ૪૭
પેથા પાપીનું છેલું છે શીસ
અમરામ કુલી પૂઠે તો થયા ૪૮

૪૧. ખ. માં નથી. ર. ગ. રાખવી. ૪. ગ. ચાયે; પંચાસ.

૪૨. ૧. ક. સુખપાલે; ખ. પિછી તાં યાઈ. ૨. ક. આપે ભદરમાં; ખ. ભઈ.
૩. ક. મુજરાં કીધાં; ખ. હડીદારે આવી. ૪. ક. મૂંકો, સીધા; ખ. હથીઆર
ને જાયોજી

૪૩. ૧. ખ. ખડ, કાયે; ૨. ક. મારા; ખ. કોહડીદાર પાંચ ને પડીયા; ગ. માટે
દેવડીદાર, તહી પડીયા. ૩. ખ. ઉતાર્યા. ૪. ખ. ખાંડને ખેંદ પોતે; ગ. ખાંડ
ખેડે પોતે.

૪૪. ૧. ક. ખાહે ચઢાવી ખાંધી તાં. ૨. ખ. થયાં કાયે સરીખા તાં કાલ; ગ. અદરાની
સરીખા. ૩. ક. મુંછો; ખ. વાલ તે, તાં થયાં. ૪. ક. કચેરિ, ગ. કચેરી.

૪૫. ૨. ક. દીઠો કતાંત સરીખો કાલ. ૩. ખ. પડીયા. ૪. ક. કાદો, સભામાં;
ખ. પલીઆ; ગ. લડીઆ.

૪૬. ગ. માં ૧-૨ ને બદલે ઉત્તરાધી તરીકે આસ છે: જેણે હાઈઆમાં રાખુ છે ફડ
મારપણુ તહ પાચસાહે. ૧. ક. ફડ; ખ. હેચાર્ય રાખ્યું તં. ૨. ક. સુડ; ખ. દેહવટ
પાડું. ૩. ખ. કો નાહાઠા કોના ભાગા. ૪. ખ. કો અધસસતા રહ્યા પાંચ્યા છે; ક.
ગ. મરણુ.

૪૭. ૧. ક. જાય; ૨. ક. ધાય; ખ. હીંમતખાંન. ૩. ક. આવીને ધરાવિ. ૪. ક. મારો
છાકો, ભુલાવિ; ખ. તે.

૪૮. ૨. ક. પાપીનુ છેલું; ખ. છેલું તાં. ૩. ખ. હિંમતખાં નાહાઠો જતાને જઈ. ૪. ક.
ફલિ પૂઠે; ખ. ઇમરામ, તાં થાઈ; ગ. ધાએ.

સર્વે મલીને ફરે વીચાર
જીવા - ફેરી તો ન રાખી આસ
એકા સુખપાલે, પીછીયો થાયે

હેડીદારે તો મુજરાં તાં કીધાં
એવું કહેતામાં કાપમાં ચઢીઆ
ઉતરા સુખપાલથી પલવટ વાલી
બાંહિ ચઢાવીને બાંધી છે આલ
મુંછના મુઆલા ઉભા તો થયા
આવંતો દીઠો માહા જૂઝાર
હાલકહુલક ત્રાસજ પડીયા
જેણે હઠકામાં રાખુ છે ફૂડ
કાહોના હાથ ને ભાગા છે ચણું
લોક મારીને આઘેરો ધાઈ
પેથીએ આવી હાલ ધરાવી
ત્યાહારે પોતાને ચઢી છે રીસ
હેમદખાં નાસી જનાંને ગયા

‘આમે તો મરવુ એકજ વાર’
સાથી પોતાના કહે પંચાસ ૪૧
પોતે બદરમાં મલવાને જાયે

‘મૂંકો હથીઆરાં, જાયો સહુસીધાં’ ૪૨
માર્યા દેડીદાર પાંચે તાં પડીયા
ખાંડાં, ખેડાં ને આપ સંભાલી ૪૩
થયો કતાંત - સરીખો કાલ
ચાર ફલંગે કચેરીમાં ગયા ૪૪
ભીડી ઉમરાઓ નાહો તે કારિ
કાહાડી સમસેરો બદરમાં અડીયા ૪૫
વાલો દેહેવટ ને પાડું રથુ સૂડ
નાહો અધસસતા, પાંખ્યા ફે મળું ૪૬
હેમદખાં ઉપર કરવાને ધાઈ
માર્યાં જટકો ને ચોટ ભુલાવી ૪૭
પેથા પાપીનું છેલું છે શીસ
અમરાંમ કુલી પૂઠે તો થયા ૪૮

૪૧. જ. માં નથી. ૩. ગ. રાખવી. ૪. જ. સાથે પંચાસ.

૪૨. ૧. ક. સુખપાલે; જ. પીછી તાં થાઈ. ૨. ક. આપે સધરમાં; જ. ભઈ.
૩. ક. મુજરાં કીધાં; જ. છડીદારે આવી. ૪. ક. મુકો, સીધાં; જ. હથીઆ
ને જાઓજી

૪૩ ૧. જ. ખર, કોપે; ૨. ક. મારા; જ. કોહડીદાર પાંચ ને પડીઆ; જ. માટે
દેવડીદાર, તહી પડીઆ. ૩. જ. ઉતાર્યા. ૪. જ. ખાંડને ખેડ પોતે; ગ. ખાંડ
ખેડે પોતે.

૪૪. ૧. ક. બાહે ચઢાવી બાંધી તાં. ૨. જ. થયાં કોપે શરીઆ તાં કાલ; જ. અકરાની
શરીઆ. ૩. ક. મુંછા; જ. વાલ તે, તાં થયાં. ૪. ક. કચેરિ, ગ. કચેરી.

૪૫. ૨. ક. દીઠો કતાંત સરીખો કાલ. ૩. જ. પડીઆ. ૪. ક. કાઠી, સભામાં;
જ. પલીઆ; જ. લડીઆ.

૪૬ જ. માં ૧-૨ ને બદલે ઉતારાઈ તરીકે આમ છે: જેણે હઠકામાં રાખુ છે ફૂડ
મારપકણ તહ પાચશાહે. ૧. ક. કુડ; જ. હેયાથ રાખ્યું તં. ૨. ક. મુક; જ. કોહડી
પાડ. ૩. જ. કો નાહાઠા કોના ભાગા. ૪. જ. કો અધસસતા રહ્યા પાંખ્યા છે; ક.
ગ. મરણ.

૪૭. ૧. ક. જાય; ૨. ક. ધાય; જ. હીંમતખાંન. ૩. ક. આવીને ધરાવિ. ૪. ક. મારો
જટકો, ભુલાવિ; જ. તે.

૪૮. ૨. ક. પાપીનું છેલું; જ. છેલું તાં. ૩. જ. હિંમતખાં નાહાઠો જનાંને જઈ. ૪. ક.
ફલિ પૂઠે; જ. ધમરાંમ, તાં થાઈ; જ. ધાઓ.

ખોલા ખંખોલ્યા, નવ્ય લાધી લાલ
સુરાનો હરખ મોટો પ્રમાણ
સવા પોહોર સુધી હાકે જ વાગી
એહવૂ ન્યુધ તે બદરમાં થયું
હીમદખાને તો હીમત્ય નોઈ
માટીમાં લેલીને ગોહયં ચણાવો
તે પછવાડે તો સંન્ય અણાવે
તાર પછે તો સેહેરમાં શૂં થયું
ગામ-પરાની ગોથ તો લીજે
શેહેરની ખંડની લીજે આજ
મોહોટા-મોહોટરા લીધા વેહેપારી
એહુ ભાઈનો વાંકો જે થયો
સાંભલી હંધડે લાહિજ લાગી
એથી અદિકેડું વેર તે કીહુ
પાધ ઉતારી ફેટા જ પાંધો
પીલજી-સંધાયે વેર છે આંધો

આવીને પોહોતો પોતાનો કાલ
તેણી તો રીત્યે છંડ્યા છે પ્રાણ ૪૯
ગુજરાતિ રહીઅતં દો દસ ભાગી
સાંમદખાને સંધે પે કંહુ ૫૦
એહવો સુરો ન દીઠો કોઈ
એહની તો સમરધ્ય અંહીઆં અણાવો' ૫૧
પોતે પોતાનો અમલ જણાવે
ખુશાલસાને તો નખાપે કંહુ ૫૨
તે તો મરેહોઠા કંયાને દીજે
સ્તમ-કેરાં કરવાં છે કાજ ૫૩
આપે તો સેઠે પરજ ઉગારી
તે તો સમાચાર સ્તમને ગયો ૫૪
'નાહાના-મોહોટાની ખેલજ ભાગી
મારા પાખિ પાંણી નવ્ય પીયુ ૫૫
હામિદખા-સંધાયે વેર જ સાંધો
મોડે કટકાઈ દાહાડી તે વાદે' ૫૬

૪૯. ૧. ક. લાગી; ખ. ખંખોલ્યા ન; ગ. ખંખોલી. ૨. ખ. આવી પોહોતો છે. ૩. ક. સુરાનો; ખ. હક જેહવો પરમાણ; ગ. સુરા નર તે એવો. ૪. ક. રીતિ; ખ. તેણી રીત્યે. ગ. માં ૩. પછી વધારો: એણુ પોતાના કંટર મારે છે પેટ. ખ. છુટ છે.
૫૦. ખ. માં પૂર્વાર્ધ ને ઉત્તરાર્ધ હલટાસુલટા છે. ૧. ક. પોર સુધી તો; ખ. સુધી. ગ. સુધી તે. ૨. ખ. માં નથી. ગ. નાહી. ૩. ક. એવુ તો ન્યુધ બદરમાં થયું; ખ. સુધ. ૪. ખ. માં નથી; ગ. એકે જ અમ ના નજમ કહુ.
૫૧. ૧. ખ. હિમતખાંનને હિમત નહ. ૨. ક. બદરમાં બેઠો દીઠો નહી કોઈ; ગ. એઆ સુખા મે નવિ કીહુ કોઈ. ૨. પછી ખ. માં હાંસિયામાં હમેરેલ: ખોલ્યો તે તેણું સુરાતન નોઈ. ૩. ક. ઘોર ઘલાવો; ખ. લેલો; ગ. લાવીને. ૪. ખ. સમરધ્યને.
૫૨. ૧. ૨. ગ. માં નથી. ૧. ખ. ખોલી હવેલી ધંન્ય અણાવો. ૩. ખ. ત્યહવાંર પૂઠે. ૪. ખ. ગ. ખુશાલસાઈ નવાખને.
- ૫૩ ૧. ખ. ગામપુરાતી; ગ. ગંમપુરાતી, ૨. ખ. ગંનીમ કંયાને. ૩. ક. ગ. ખરણી.
૫૪. ૨. ખ. આપે તો પોતે પરજ ન ઉગારી; ગ. આપે નખાપે. ૩. ક. ખ. ભાઈને વાંકો; ગ. ભાઈનું વાંકું. ૪. ખ. તેહવો; ગ. તેનાં.
- ૫૫ ૨. ખ. ખાહાના. ૩. ક. અદિકું. ૪. ખ. સુરા.
૫૬. ૧. ખ. પાધમ; ગ. પહાધ. ૨. ખ. ગ. સાથે. ૩. ખ. ગ. સાંધે. ૪. ખ. કંટકાઈ, વાદે.

સ્તમે' મન વિમાશી વાત
માહારે પીલૂનો તાંતોજ તૂટે
પોતાના સાંમદ મેલી પૂછે છે
મેલ કરવાનો માંઓ વિચાર
એકએકની વાચા તાં દીધી
પ્રીત્ય કરીને બેહુ જણ માંણા
પડો વજડાવે, કરે સમર્થ
ગડે નીશાન, ધાઓ જ દીધા
જોજો અસવારી - કેરો ત્યાંહાં તેગ
હાથી - ઉપર ધળ ફરકે
ગુજ્યરાતિ વાળ વિધ્યવિધ્ય વાળે
જમણી તો પાશાં અસત્યખાંન
તેહેની તો પાશાં તુરાઈ વાળે
ખખતૈરીયા પાખરીયા ઝુઝાર
પાછલ્ય હાથી હલકાર્યો હોદો
દીસંતો જાંણે અંપાનો છોડ
તેહેની તો પાછલ્ય ચાલે નવ નિધ્ય
આપે તો પોતે રીસતું જલ્લું

‘માહારે તો જલ્લું શેહેર ગુજરાત
જઈ. ગુજરાત તો સુરત હુંટે’ ૫૭
‘કોહોજી, આપણે શું કરવું ધટે છે?’
તેજા પીલૂજી, નવ્ય લાગી વાર ૫૮
પીલુએ સ્તમને સલામ કીધી
રાંમ ને રહીમાંન વચ્ચમાં આણ્યા ૫૯
મલા છે બલા કરવા બલાઈ
પંનર હજારના તસીઆ ત્યાંહા લીધા ૬૦
હડોલે કીધો કાંમદાર બેગ
કળી, મુલતાની કુંતલ હુકે ૬૧
ત્રણ-હજારી હડોલે છાળે
જેહને સ્તમનાં અતિધણું માંન ૬૨
વઢતા તો વાધે, કાચે નવ્ય બાળે
સોઢીને આવ્યા ત્રણ હજાર ૬૩
માંહિ તો બેઠો સાહિબજાદો
કટકાઈ કરવાતુ અતિધણુ કાડ ૬૪
વાળં તો વાળે દક્ષણી વિધ્યવિધ્ય.
‘હવડા કાકાતુ જઈ વેર જ વાલું’ ૬૫

૫૭. ૧. ક. મનમાં વિચારિ. ૨. ક. ફટે; ગ, તુટે. ૪. ખ. હું રે જઈ તો; ગ. જોરે
જામ્યુ તાં.

૫૭. ૫છી ગ. માં આટલું વધારે: સ્તમ શાહકઅલી તેડાવે, વેગે શું શાહક-
અલીખાન આવા:: સ્તમ મુખેથી એણી પેરે બાલે, નવ ખંડમાં તમારે નહી
કાઢ તોલે:: તમં રાગ (?) કેહેવઅ અમારા, શારફખામઅલીને સુરત શાથી
તેડવા જવ.

૫૮. ૨. ક. કોહો બાઈઓ સુ; ખ. કરવું છે.

૫૯. ૧. ખ. ગ. વચન. ૨. ખ. પીલુ સ્તમે.

૬૦. ૧. ક. વજડાવિ કિધિ. ૨. ખ. ગેડી નિશાને; ગ. ગેડી. ૪. ખ. તસૈહા.

૬૧. ૧. ખ. કેરી તે ટેક. ૪. ક. કુંતલમાં ફૂંકે.

૬૨. ૨. ક. તેહેનો છે તાછે; ગ. એહીને છાહાળે. ૩. ખ. તેન્હી તો જોજો
અસકખાંન. ૪. ખ. અકિકરાં.

૬૩. ૧. ખ. ગ. પાછલ. ૨. ખ. વીરા કચંચેહે ન. ૩. ૪. ગ. માં નથી. ૩. ક.
બધતર પાધરિયા માહાજુઝાર. ૪. ખ. પાંચ હજાર.

૬૪. ૧. ક. પાછલથી, ૨. ક. તેમાં તો બેઠો એક. ૪. ખ. કરવાને અતિધણા.

૬૫ ૧. ક. તો સાચે; ૬૫. ૨. ૫છી ખ. માં આટલું વધારે: ડાબી પાછલ કીધી છે
લાહાર, કાજમબેગખાં ચોટે અસવાર.

પાંચ સેહે આરખ કાલા ને પાલા
કાલા વાળણા કરંતા કોપ
પાંચ-હજરી સાથે તો ચાલે
ડાળે ને જમણે કેટલા જાણું
તુરકી, અરખી શોહીએ કેઠાણ
એવા તો ઘોડા કંતલમાં સોહે
તેહેની તો પાછલ ઘોડ-વેહેલો ધમકે
ચ્યાર ને ધજ નેજલા હાથી
હાથીને બકતર પેહેરાવ્યા ખાશાં
મોહોટી નાલો અગાડીએ એસી
છત્રનાલો તો ચાલે છે ઘોડે
પાંચ સેહે બેઠે મોહોટી જુ'નલો
એક તો વાળું અરખી વાળે
તેહેની તો પાછલ વઢવાને પેચી
તેહેની તો પાછલ વઢવાને જંગી
તેહેની તો પાછલ લાહાર જ કીધી
ગારદી ધણા ચાલે છે સંગે
હજરી પૂરવીએ જેહેની છે હાક
મુગલાઈ બોલે ક્યૂઆ સા બોલ
તેહેની તો પાછલ વઢવાને ખાસા
ઢોલ હાઢિની વાગે ઘેઘાટ
હવે તો હાથી રસ્તમનો હલકે

વાળાં વળડે, કુદે - કોદાલા
ત્રણ હાથની હાથમાં ઘોપ ૬૬
તેહેની તો પાછલ રસ્તમ માહાલે
રસ્તમ-કેરી શોખા વિખાણ ૬૭
કછી, મુલતાની કર વિખાણ
પલાણ પીરોળ દેખી મન મોહે ૬૮
એકા મુરવ, ચાલે તે હમકે
પાખર પેહેરીને એકા બહુ સાથી ૬૯
ખિન્ન રહીઆલા એકા બે ખશાં
ડાહા ગોલમદાર ગયા છે એશી ૭૦
એકા અંગરેચી બલીઆ તાંજોડે
ખીજ રેહકલે નાંહનિરી નાલો ૭૧
પાંચ હજર આરખ ગાળે
વાળાં વળડે, ચાલે અંગરેચી ૭૨
વાળાં વળડે, ચાલે શીરંગી
વાળાં વળડે, ચાલે છે શીધી ૭૩
સકલ હથીઆર સજાં છે અંગે
ચાલે છે જમણો, વાગે છે ડાક ૭૪
તેહેનું તો વાજું વાળે છે ઢોલ
હાથમાં સોહે સોનાના આશા ૭૫
સોહે સરણાઈ ને તાલ તડાટ
પાંચ પીરોળ નેજાં તો ઝલકે ૭૬

૬૬. ૧. ગ. પાંચ હજર. ૨. ક. કુકાલા. ૩. ખ. વાળાં ને.

૬૭. ૧.-૨. ગ. માં નથી. ૩. ક. ડાલા ને જમણી કંતલમાં; ગ. ડાખી જેમેણી કંતલ.

૬૮. ખ. ગ. માં નથી.

૬૯. ૧-૨ ખ. ગ. માં નથી. ૩. ૪. ગ. માં નથી. ૩. ખ. ચાલે ધનલા- ૪. ખ. બેહુ.

૭૦. ૧. ૨. ખ. ગ. માં નથી. ૩. ક. ગીડીએ એશી; ગ. તે રેહે કાંઈ એસી.

૭૧. ૧. ખ. ઘોડા. ૨. ક. બોલી ત્યાંહાં બોલે; ખ. જોડા; ગ. એમ'રેજ. ૩. ખ. સૂચાલ. ૪. ખ. રે કેટલી નાહાંની તાં તાલ.

૭૨. ૩. ૪. ખ. માં નથી. ૪. ગ. અંગરેજ.

૭૩. ૧. ૨. ખ. ગ. માં નથી.

૭૪. ગ. માં નથી. ૨. ખ. વાગે છે. ૩. ખ. પાછલ પોતાના ખીસા. ૪. ખ. ત્રાંસા.

૭૬. ૧-૨. ખ. ગ. માં નથી. ૩. ગ. હલકેથી.

સેહેરની નાલ્યો રહેકેને ધાલી
લોહલંગર પાખરીયા સૂર
કૂચ મુકામે ચાલા દરખડી
મેહેલાણે જઘને ઉતારા કીધ
પાચક-દલનો તો નાવે ત્યાંહાં પાર
વઢતાં જીતાયે માહા દોહીલા
તેહેની તો સાથે પાંચ હજાર
ખાન્યેરાઓજી કૂમકે આવ્યા
લસકર-સખ્યા તો નવ્ય જ્યે ગણી
ખેહુની પાશાં તોપો તો ગાજે
ચઢા હિમદખાં આણી તો પાશાં
ડાખી તો પાશાં કંથોજી બલીયા
વચમાં હીમદખાં પોતાનો હાથી
છૂટે ગોલા ને થાયે ધમરોલ
ખેહુએ તોપોનાં છુટે જુગાણ
નાલ્યો ગોલાનાં ઝાલ્યાં નવ્ય રહાં

ચાલ્યો હડીલો ફેજ સંભાલી
ચાલું પરાંડી સાગર પૂર ૮૭
અડાસ-સાંહાંમી ફેજ્યો જઈ અડી
સોલ હજારના તસીઆ ત્યાંહાં લીધ ૮૮
કંથાજી-કેડે વીસ હજાર
હેવા મોહોટેરા પાંચ રોહિલા ૮૯
હડોલે ચઢવા થયા તૈયાર
સતર હજાર મરેઠા લ્યાવ્યા ૯૦
સાંહાંમસાંહાંમી ત્યાંહાં આવી છે અણી
કાંસિ, નેફેરી, કરણાટ વાજે ૯૧
આગલ કીધા રોહિલા ખાસાં
જ્યમણી તો પાશાં ખાન્યેરાઓજી બલીયા ૯૨
એણી તો રીત્યે ચાલ્યા સહુ સાથી
ખૂંબ બહુ ને હાલકહોલ ૯૩
સધલિ ફેજ્યોમાં પડાં ભંગાણ
લરાકર ખેહુનાં એકઠાં થયાં ૯૪

ધૂજે ધરા ને ખેહ નવ્ય સુઝે
તરૂવારે તાલિ, ખાંણે વરસાત
ખાઢે ને ચાઢે કરે હુંકારા
રહે, ખેજે ને નાંખે છે ચીસ

નામે કાયર ને સૂરા રણ ખૂંઝે
માંહે માંહે દેખાડે હાથ ૯૫
ફૂંઝે, ખૂંઝે ને ખોડે તુંકારા
નાહાસે, ત્રાસે આણી મન રીસ ૯૬

૮૭. ૧-૪. ગ. માં નથી. ૩. ખ. પેહેરી પાખરીયા. ૪. ખ. ચાલે મરેઠા સાઈરપુર.
૮૮. ૪. ક. ખ. તસીયા. ૧-૨. પછી ગ. માં આટલું વધારે: ધરતી કંમંજમે નાવેલે
ભાર, લડાઈ લડે અપરંખપાર.
૮૯. ૪. ખ. એહવામાં તેડયા.
૯૦. ૩. ક. ગ. કૂમખે. ૪. ખ. હજારી સાથે તો.
૯૧. ૩. ખ. ગ. નોખત્ય વાજે. ૪. ખ. શરણાઈ નેફેરી; ગ. નેફેરી.
૯૩. ૩. ૪. ગ. માં આ પ્રમાણે છે. છુટે નાલો ધંમદારા ચાએ, જુમાજુમ હાલકહોલ
૩. ક. નાલો ને, ધમરોલ.
૯૪. ૧. ક. જ ધાંણ; ખ. ખેહુ તો પાસાનાં. ૩. ખ. સાંભલી, પદ્મ; ગ. ખેહુની
ફેજ્યોમાં પડી.
૯૫. ૨. ખ. નાં ખૂંઝે. ૩-૪. ખ. ગ. માં નથી. ૩. ખ. લાલી.
૯૬. ગ. માં નથી. ૧. ક. વાઢાલા ડાઢાલા. ૨. ક. હુંકારા. ૪. ખ. કાલે.

નાંખે ત્યાં ચીસો હાથી હણકારા
કોપે ને ઘોપે આપે ઝટકા
હાલે ઝપેટયા, લપેટા લાખ
લપેટે, દપેટે ઘણા ગલગાળે
રાત્ય-દાદો કે સાંઝ-સવાર
હાથીએ હાથી ઘોડા-શુ ઘોડા
ચઢા વરઘોડે સુરા સુખાંણુ
ઝુઝાલા-કેરો જલમ જોર
ધારણ્ય ધિરજ કોહોતુ નબ્ય રહુ
સુરાને મંન્ય દીવાલી-દીસ
રસ્તમ-કેરો છૂટે છે ખાણુ
દાહાડી શમશેરો આરખ અડીઆ
પીલૂજીયે મંન વિમાશી વાત
રસ્તમ-કેરો લૂટે ખાળર
ખાલી નાલ્યો ને દાર લગાડા
કેટલુંક લસકર તો વઢતાંમાં ખુટયુ
ન દીસે દાહાડો, ઉડે ધુમાડા
હેંમદખાં હેઠૂં ત્યાંહાં તે જોય
હાથી હઠાવી ઉતરા હેઠા
ઉંચી નજર કંચે તો ધાલી
એહૂવું જાણી મરેઠા છૂટે
તડીઆં પાડીને સરવસ્ત લીધું

હણહણે ઘોડા, વાગે બણકારા
કરે કટારે કાયરના કટકા ૯૭
'ભાગ્યાહે' 'ભાગ્યાહે' મુખ કેહે ભાખ
ખુંખ પડે ને ખાણુગા વાજે ૯૮
સુઝે નહી કો પાલો-અસવાર
ઝૂઝે જોરાલા પ્રાક્રમ પોહોડા ૯૯
કાયર-કપટીને પડાં બંગાણુ
થપ ગયું રણ અધારું ઘોર ૧૦૦
કાહર સર્વેનુ દેહેવટ ગયું
ધડ ઝૂઝે ને પડે છે શીશ ૧૦૧
માર્યા મરેઠા, પાડું બંગાણુ
જ્યમ તો ગોલે ચાવલ છડીયા ૧૦૨
થયો ખેરડો દેખાડા હાથ
લીધો ખજાનો અપરંમપાર ૧૦૩
લૂટ્યું લશકર ને ઉડે ધુમાડા
પાછલ રહુ તે પીલુએ લુટયુ ૧૦૪
ખાણુ ને ગોલા ચાલે છે આડા
પોતાનું લશકર નબ્ય દીઠું કાય ૧૦૫
અણાવી કુંતલ ઘોડે તાં ખેઠા
પડો નખાપ હોદો છે ખાલી ૧૦૬
નખાપ-કેરી સમરધ્ય લૂટે
પોતે પોતાનું કારજ કીધું ૧૦૭

૯૭. ગ. માં નથી. ૩-૪. ખ. માં નથી.

૯૮.-૧૦૧ ખ. ગ. માં નથી.

૧૦૨. ગ. માં ૧૦૨—૧૦૪. ૧-૨. સુધીનો ભાગ ૧૧૦. ૧-૨. પછી મળે છે. ૨. ખ. માર્યા રોહિલા. ૪. ક. ઝંમ ગોલાએ; ખ. ચડીયા.

૧૦૨. પછી ખ. માં ૧૦૫. ૧. ૨. આપેલી છે. તે પછી આટલું વધારે: સસ્તમ કેરું પાડું તો વાગ્યું, કલણીનું કલ કોહો દરા ભાગ્યું

૧૦૩. ૧. ક. વિચારિ.

૧૦૪. ૧. ક. નાલો પાડીને; ખ. લગાડયો. ૨. ખ. ને હાથ દેખાડયો. ૩-૪. ખ. માં નથી.

૧૦૫. ૧. ૨. ગ. માં નથી. ૩. ખ. હિંમતખાનિ હેવું તાં જોયું. ૧૦૬. ૪. ખ. માં વાંચી ચકાતી નથી.

પીલુજી આંધે દક્ષણી જે કહા
 પીલુએ રસ્તમ પાધરા કીધા
 હેમદખાંયે મંન વીચાઈ
 તજી ઘોડો ને પાયક થયો
 કંથાને ડેરે નાસીને ગયો
 સપાઈ દોહો દશ નાસીને જય
 અતિસે જ્યુધ તો અડાસે થયુ
 'કોણ પડીયા? ને કોણ જ વઢીઆ?
 લીધો તસીયો ત્યાં, નવ્ય લાગી વાર
 બાસક નાલ્યો તો મેહેજુત રહી
 નાલો માંડીને કોટ ચણાવ્યો
 ચ્યાર દાહાઢા તો એમ જ ચાલ્યા
 ધાસ કે દાંણો ન મલ્યાં પાણી
 વસોનો પટલ આવિને મક્કીયો
 મેહેલાંણુ-કેરો તો ઠામ જય છાંડો
 કપટ કરીને હીકમત કીધી
 દક્ષણીને ડેરે વિચ્યાર થાય
 એ મુગડો માહા બેરાવર દાહાવે
 'હરહર' કરીને સેન્યા તો છુટી
 આવીને કરવા માંડ્યા છે ભેલાં

સૌ-કો મરેકા એકા થયા
 કંથે હીમદખાં હુટીને લીધા ૧૦૮
 અંગ-થકી તો બકતર ઉતાઈ
 આવરદા-ઉપર જીવતો રહ્યો ૧૦૯
 સૌ-કો સરદારે 'કાહર' 'કાહર' કહો
 મારંતા આરખ પુંઠે તો ધાય ૧૧૦
 રસ્તમઅલિયે સાથીને કહુ
 રહ્યા કેટલા? કોણ રડવડીયા? ૧૧૧
 અસવાર રહ્યા પાંચ હજાર
 બાકી તો આટારણમાં ગઈ ૧૧૨
 સાથી તેડીને ગાંમમાં આવો
 ઘેરી મરેકે ધુમરે ધાલ્યા ૧૧૩
 પીડ સિપાહી-કેરી તો જાણી
 કપટ કરીને તો જઈ બલીઓ ૧૧૪
 ઉપડવાને સહુ પરપંચ માંડો
 નાલ્યો બરાવીને ડેરામાં લીધો ૧૧૫
 'રખે' એ મુગડો નાહાશીને જય
 અંહીઆંથી છૂટો તો હાથ્ય નહી આવે ૧૧૬
 રસ્તમ-ઉપર પડી છે તૂટી
 નાલ્યો તો મુંકી સધળી તે વેલાં ૧૧૭

૧૦૮, ગ. માં નથી; ૧-૨. ખ. માં ૧૧૦. ૨-૨. પછી આવે છે.

૧૧૦. ૧-૨. ખ. આંધે નખાખ નાહાશીને ગયો, કંથાને ડેરે જાનો જે રહ્યો. ૩-૪. માં નથી
 ખ. માં નથી. ગ. માં ૧૧૮ પછી છે.

૧૧૧. ૧. ક. રાત્રી પડીને જુધ તે રહ્યું. ૩. ખ. બલીયા.

૧૧૨. ૧. ક, ખ. તસેહો; હાંસિયામાં 'તજગરો'. ૩. ક. વિસ નાલ્યો; ખ. મોહોટી જ
 રહી. ૪. ક. આટારણ.

૧૧૩. ૧-૨. ગ. માં નથી. ૪. ખ. ધૂંમરે. ૩-૪. અને ૧૧૪. ૧-૨ ગ. માં ૧૧૦.
 ૪. પછી આવે છે.

૧૧૪. ૩-૪. ખ. ગ. માં નથી.

૧૧૫. ૨. ખ. ગ. પડપંચ, ૩-૪. ગ. માં નથી. ૩. ક. હીમત્ય લીધી.

૧૧૬. ૩-૪. ખ. ગ. માં નથી.

૧૧૭. ૧. ક. એહેલું કહીને; ખ. સંન્યામાં; ગ. હરહર કરીને કીધી છે હરે. ૨. ક.
 પડીઆ છે તૂટી; ખ. આવા મરાઠ રહતાં રવારી.

પાડી તાલી ને હોઆ જૂંઝાણ
તીર ગોલાનાં ધાણુજ વાગા
ત્યાંહાંથી રસ્તમે ખેજો કેઢાંણ
રસ્તમ ખેઠા રણુમાં માહાલે
તેર. દાહાડા એસ : જ્યુધ થયુ

પાંચ હજારે મૂંઝ્યા છે પ્રાણ
જાએ મરેઠા દો દસાં ભાગા ૧૧૮
આવી વસોમાં કીધાં મેહેલાણ
ઘેરી મરેહેઠા ધુમરે ધાલે ૧૧૯
સાંમલભરે સંલેપે કહુ

પછે મરેઠાનિ ફેળ્યો થૈ આઠ
એહવામાં તેજ્યા અસતખાન
મુતસદી આઈ બીજા અસવાર
રસ્તમ કેહે 'સહુ સંમલો વાત
કુટંબ-કેરી કરવી હોય પેય'
સહુ-કેા સિરદારે ગાલું છે માંન
એટલે 'હરહર' કેહેનાંમાં કરી
કિરપાશંકર જેહનું છે નામ
'દીજે હુકંમ, વેણુ તમાર
તમેા છેા સાહય મારે તો મથિ
દક્ષણી મરેહેઠાનો ફેફ્ફું ઠામ
અહૂવું કહીને આયુધ સજ કીધાં
પાછલથી ઉઠ્યા અસદખાન
આવિ રસ્તમને કીધી સલામ
ભૂંણુ-ઓસીકલ તમારો થાઉ

વિટો રસ્તમને કીધો છે ઠાઠ ૧૨૦
કિરપાસંકરને દીધાં બહુ માન
એકઠા મલીને કીધા વિચાર ૧૨૧
જેહને વાહાલાં હોય માંત ને તાત
તે તો પધારો પોતાને ઘેરિ' ૧૨૨
'અહને તો વાહાલા છે રસ્તમખાન'
ચઢ્યા મરેઠા, રણા તરવરિ ૧૨૩
ઉઠી રસ્તમને કીધી સલામ
આજનું જ્યુધ્ય જુઓ અઢાઈ ૧૨૪
માઈ મરેઠા હઠાવું હાથે
તે કેહેજે નાગર-બંદો સુજ નામ' ૧૨૫
એરેશી હજારમાં રેઝવિને દીધાં
સૌ-કેા સરદારે દીધાં છે માંન ૧૨૬
'સાહય સોંપો તે કહુ હુ કાંમ
ડામે મોરચે એકલો જાઉ' ૧૨૭

૧૧૮. ૧. ક. પાડી તાલી ને જોર જધાણ. ૨. ક. હજારના લોધા છે. ૩. ડ. ખ. માં નથી.

૧૧૯. ૧. ખ. કેહેકાણ. ૩. ડ. ગ. માં નથી. ક. માં હલટા કમે. ૪. ક. મરેઠો; ખ. ધૂંમરે.

૧૨૦. ખ. માં નથી. ૧. ૨. ગ. માહા પેરેનું જુધ થઈ, સામળ ભટ કેહે શુ આજ
કહુ. ૩. ડ. ખ. ગ. માં નથી.

૧૨૧. ગ. માં નથી. ૨. ક. કરપાસંકરને. ૩. ખ. બહુ સિરદાર. ૪. ખ. નામ
હયેતામાં નાવે પાર.

૧૨૩. ડ. ખ. ઘેહર.

૧૨૩. ગ. માં નથી.

૧૨૪. ૨. ગ. માં નથી. ૩. ડ. ખ. માં હલટાસુલટા.

૧૨૫. ૧. ૨. ખ. ગ. માં નથી. ૧. ક. રસ્તમન સર્વેતા ફેફ્ફું. ૪. ક. બંધો.

૧૨૬. ગ. માં નથી. ૧. ક. ચઢ્યો ઘોડે ને. ૨. ખ. રેડીને. ૩. ક. એવામાં આવ્યા.
૪. ખ. નથી.

૧૨૭. ૧. ૨. ગ. માં નથી. ૧. ખ. નમી રસ્તમને કીધો પરણામ. ૨. ખ. માં નથી.
૧.-૪. ખ. માં હલટા કમે; ૧. ખ. આજ હું થાઉં.

જે રે જાયો છે તેન્હે તો મરવું
 આગલ કીધા એહવા તો સાથી
 ડાલા તો જમણી બીજ અસવાર
 બાલા અણીઆલા, ખાંણ, ત્રિશલ
 જોહેની તો પાશાં દોટ દોડાવે
 બૂત, ભૈરવ ત્યાં કુલાહલ કરે
 સરા નેં પૂરા અણીઆલા ભાથી
 ફેરી નેં ઘેરી ધાઓ જ દેતા
 ફોં નેં જુંએ, ધૂંમે નેં ગાજો
 ઘોડે નેં જોડે પોહોડા છે પુરા
 ચીસે નેં રીસે, પાડે નેં તાડે
 ઝટકે નેં કટકે ઉડાડે કેને
 મધ્યા મરેહા પૂરા ત્યાંહાં લાખ
 સાંમલ કહે, સું કહું વિવેક
 સાગરનું પાણી, તારા ગણાય
 કરાં મરેડે મોહે વીખાણુ
 ધૂંમરે ધાલી અલગા રહે છે
 ધાસ નેં દાણો-પાણી નહીં મુંડે
 દાહાડી નવનવાં જૂજૂવા જોર
 પાદશાહી દલની જુએ છે વાટ

ખાંધી શમશેર તો લડતા ચું ડરવું
 પાછલ રસ્તમે હસકારો હાથી ૧૨૮
 નાંમ લેતાંમાં નવ્ય આવે પાર
 ચઢા વઢે, લે રાઠનુ મુલ ૧૨૯
 મારે ચક્રચુર, માગ્ય પડાવે
 આકાશદેવ્યા ખપર ભરે ૧૩૦
 ધીરા નેં વીરા હઠાવે હાથી
 દોડી નેં ચોહોડી પ્રાણુ જ લેતા ૧૩૧
 દેખી મુગલાને દોહો દશ ભાજો
 વાલે નેં નાદે રમે રણુશ્વરા ૧૩૨
 ધુડ રોલે નેં દોહ્યાં વાઢે
 લે છે સમશેરો પાધડે ઘેને ૧૩૩
 નેહમાં રસ્તમની પડે છે હાક
 માહારા મુખમાં જીહ્વા છે એક ૧૩૪
 રસ્તમના જ્યુધ્ધનો પાર નવ્ય થાય
 એહવું સંભલી ખાંધાં ખંધાણુ ૧૩૫
 ફરતાં ગામડાં લૂટીને લે છે
 રાત્ર નેં દાહાડો ઉતરવું કુડે ૧૩૬
 અઠાર દાહાડા કીધો ધનધોર
 નાવી કુંમખ નેં થયા ઉચાટ ૧૩૭

૧૨૮. ૨. ક. તો કસમન સાથે લડતા; જ. કખણી સાથે તે લડતાં.

૨. પછી જ. માં આટલું વધારે, કીરપાસંકર તે તકચાર જ થયા, ડાખે મોરચે એકલા ગયા. ૪. ખ. પીદયો છે.

૧૨૯, જ. માં નથી. ૧. ખ. સિસકાર.

૧૩૦. ૧. ૨. જ. કખણી એ તો પજાડી તે વાર, મારી કીધુ ચક્રચુર સંખાણુ પડાવું.
 ૨. ક. ભેલ પડાવે. ૩-૪ જ. માં નથી.

૧૩૧. જ. માં નથી. ૨. ક. નાં હઠાવ્યા. ૩. ખ. દેઅંત. ૪. ખ. લેઅંત.

૧૩૩. જ. માં નથી. ૧-૨. ખ. રીસે નેં ચીસે નાહોસે ને ત્રાસે, નાંવી શકે કો તેન્હે પાસે. ૪. ક. જૈને.

૧૩૪. ૧. ક. શાખ્ય.

૧૩૫. જ. માં નથી. ૨. ક. રસ્તમનું જ્યુધ્ધ પુરું. ૪. ખ. તે હું સંભલી ખાંધી.

૧૩૬. ૧-૨ જ. માં નથી. ૩. ખ. પાણુને મુંડે; જ. મુખે. ૪. ખ. ફંડે; જ. ભુખે.

૧૩૭. ૨. ક. ધનધોર.

૧:૭. પછી ખ. માં આટલું વધારે ગારમા પદીઆ હાક તો પૂરા, અસંખટ અનૈક અનાયા છુટા.

દહાડે અઢારે બેઠા પરભાતે
 'સમરો સાહિબ ને' ચઢો આ વેલાં
 પોતા-સરીખા શીતેર રહ્યા
 પરમમ પીલુછયે દગો દીધો છે
 બીજો તો કંચડ કોલી મેહેવાશી
 દલપદ પાધરીએ ઢાંકણું ઝાલું
 બીજા બેરડા ગુજ્યરાતિ બહુ
 એટલા પરપંચ માંથે થયા છે
 મારી બુધ્યે સાંઝે જોટલું લઈ
 સાંભલતાં કાયર સૂરો નર થાય

સાથી-સંધાયે ઉખલીયા વાતે
 આજ આપ રણે કરવાં છે ભેલાં ૧૩૮
 બાકી તો કટકે ઉડીને ગયા
 લુહું લસકર ને કાપ કીધો છે ૧૩૯
 દીધો રત્યેબો, કીધિ બહુ હાશી
 આગલું-પાછલું વેર જ વાલ્યુ ૧૪૦
 તે તો જાંણો છો મંત્રમાં સહુ
 ત્યાહારે રસ્તમખાં માર્યા ગયા છે ૧૪૧
 રસ્તમ લડયાની વાત જ કહું
 વાધે પુન્ય ને પાતક જાય ૧૪૨

પાદશાહી દલની મૂંઝી છે આસ
 શળાં વાંહાણાંમાં સળાં હથીઆર
 કરા ફૂંડામાં, હાલક પડીયા
 રસ્તમ કહે 'આજ કરવું છે કાંમ
 હાડી સમસેરો, મૂછયો તો મરડી
 લપેટાઝપેટા વાઢા કે વાટે
 વિજલી-કેરા ઝપુકા ઝંમ
 ધૂમધૂમે ધરતિ, ધૂકારે ધૂજે
 હાતા બૂઝારનિ સોભે છે દેહ
 સરણાઈ-કેરા ઢહુકા થાય
 'બલો બલો' કે વિખાણે ભાટ
 બુધ્ય પડે ને બુલુગાં બહુ વાજે
 અંતરિક્ષથી આવિ દેવતા જોય
 રાવણુ-રામે જંમ જંગમ રચીયો

એક સાહિબ-શ્ચં રાખ્યો વિશ્વાસ
 રડી દિધાં માંહે ન લાગી વાર ૧૪૩
 દોહો દશ-ચક્રિ મરેહા ચડીયા
 મોહોટા મરદુંખી રાખીસું નામ ૧૪૪
 ધાઓ દીધા છે દાંત જ કરડી
 ધાટ ધડા એમ ધણાને ધાટે ૧૪૫
 તરવારો ચમકે તરતીએ ત્યંમ
 ખેય ઉડે ને કાયે નબ્ય સુજે ૧૪૬
 ગાજો ગુણવંતા અસાડો મેહ
 ગરુઆ ગુણવંત ધણા જસ ગાય ૧૪૭
 વિર-હાક પડી, વરત્યો તાંહાં ઠાઠ
 ભેર ભૂંકે ને નોખત ગાજે ૧૪૮
 સૂરા હસે ને કાયર રણુ રાય
 મંડપ મોહોટો તો રાઢનો મચીયો ૧૪૯

૧૩૮. ૨. ક. ઇધડીયા; ક. ગ. કગડી. ૩-૪. ગ. માં નથી. ૪. ક. આજ આંખ્યને.

૧૩૯. ૧. ૨. ગ. માં નથી. ૧. ખ. તેરસેં.

૧૪૦. ૧. ક. કોહોલી. ૩. ખ. હલે. ૪. ખ. વેર સંભાલું.

૧૪૧. ૧. ખ. માંહે. ૪. ક. રસ્તમે; ગ. તેહા તે રસાતંમનુ લસકર માંડ ગલ છે.

૧૪૨. ૧. ખ. બુધ્યે; ગ. સાંમલ લટ કહે મારી. ૪. ક. પ્રાછત જમ; ગ. પાપ જાએ.

૧૪૩. ૧. ૪. ખ. ગ. માં નથી.

૧૪૪. ગ. આ નથી. ૩. ૪. ખ. માં નથી.

૧૪૫. ખ. ગ. માં નથી.

કોરવ-પાંડવનુ જ્યુધ્ય છે જેવું અંબાડી-સોતો હઠાવ્યો હાથી	તોલ-તરતિયે વિખાણુ તેવું આસ ઉરાડા સાંમદ, સાથી ૧૫૦
મેરુ-ઉપર ઝંમ મેહ પડે છે નાંખે ચીસો ને ખેચે કર્માન	અતુરંગી સેન્યા ચિત ચઢે છે જે દશાં દ્રોડે તાંહાં પડે ભંગાણુ ૧૫૧
મોહોમા તરુઆરો હાથમાં તીર જેણી તો પાશાં દોટ દ્રોડાવે	મોહોટા-પ્રોહોડાનાં ઉતર્યાં નીર ભંગાણુ પડાવીને મોરચે આવે ૧૫૨
મોતભાગો તો મનમાં નવ્ય ખીહું આસદેવ્યા આશીશ દે છે	‘હવે લડીસું અવસર કીહે’ નાસે કાયરના પ્રાણુ જ લે છે ૧૫૩
રૂંખે રઠીઆલા રાઠ ન ખુટે હાથી હઠાવ્યા, પાડી લોહો કોઠી	ઉંટ, ખચર, પોઠી બહુ લુંટે મહીષ, મીઠા ને પાડા બહુ પોઠી ૧૫૪
વેહલો, રથ ને સુખપાલો રાલી હુંદાલા, કુંદાલા વીર વાંકડા	જોધા જોરાલા નાખા છે ઢાલી રસ્તમે રણુમાં કીધા રાંકડા ૧૫૫
રસ્તમ-ભણુકારે લોક જ ત્રાસે કેટલેક આયુધ નાંખીને દીધાં	નાંખી હથીઆરાં દોદશાં નાસે કેટલેક તરણાં મોહોડામાં લીધાં ૧૫૬
કેટલા જીવંતા મુઆ થૈ પડીયા કેટલાક નાશંતા ધાઓ જ વાગા	કેટલા નાસીને ઝાડે તો ચઢીયા કેટલાક ઓચ્યંતા પાવલે લાગા ૧૫૭
કેટલાક નવ્ય ખોલે મોહોડેથી વાંણી કેટલાક ઉલેથી પડીયા થૈ ઊંધા	કેટલાક ઝંખે ‘પાંણી’ ‘ત્યાંહાં’ પાંણી હાથ વાંકા ને પડીઆ છે સુધા ૧૫૮

૧૪૬-૧૫૧. ખ. ગ. માં નથી.

૧૫૨. ૧. ખ. તરુવારો. ૨. ખ. પોહોડાના. ૩. ૪. ગ. માં નથી. ૪. ડ. પડીને.

૧૫૩. ૧. ગ. માં નથી. ૨. ખ. મોતભાગો. ૨. ડ. કિયે; ખ. વઢીરો. ૩.-૪. ગ. માં નથી.

૧૫૪. ૧-૨ ગ. માં નથી. ૧. ખ. રાઠનાં મૂલ. ૨. ખ. ઘોડા ખચરને ઢોલાવાં ઉંટ,
૩. ખ. હાથી હઠોલનો પાડા લો કોઠી; ગ. મોટ મોટા સરહાર મારે.
૪. ખ. ને પાંડા પોઠી; ગ. ઘોડા ખચરાં ધણેરાં પાડે.

૧૫૫. ખ. ગ. માં નથી.

૧૫૬. ૧. ગ. રસ્તમને નાંખે મરેઠ તરારો. ૨. ખ. એક ઉપર થૈ એક જ્ય નાસે.
૩. ખ. કેટલે; ગ. કેટલાએ.

૧૫૭. ૩-૪. ખ. માં ૧૫૮. ૧. ૨. પછી આ પ્રમાણે: કેટલાક અરથી પાવલે લાગે
કેટલા કર જોડી માન જ્ય માગે.

૧૫૮. ૩-૪. ગ. માં નથી, ૩. ખ. કેટલાને વાગાં પડી છે ઊંધા. ૪. ખ. કેટલ
મોહો વાંકા ને પડીયા હુંધા.

માહાવનમાં જન્મ સેર ત્રહુકે
ધ્રુવ ઉપર ધ્રુવ ઢોલાવ્યાં
એમ બે પોહોર ઘોડે તો વઢીયા
સાસ ખાતામાં આવી છે ઘેર

નાસે હરણાં ઝંમ પોશે નબ્ય દૂકે
ફૂલ હથાનાં જુધ કેલાવ્યાં ૧૫૯
પાછા આવીને મોરચે અડીઆ
સાથી સંધાયે રહ્યા સીતેર ૧૬૦

ઉતરા ઘોડેથી મુંકીને બાગ
દગો દીધાતુ વેર જ વાલો
માલ-ખજાના લૂંટાવી દીધા
ફેડાં નગારાં, ભાગી કરણાટ
અભરામ કુલી સાંભર્યો ભાઈ
નાંહાંનડીયો માહારો લાડે જ પૂરો
પાયેચા બાધી બાંહિ ચઢાવી
આકાશમાંહે જન્મ તારા મલે છે

વેહેચીને લીધા પોતાના ભાગ
પોતે પોતાની દશ શંભાલો ૧૬૧
આડે હથીઆરે ઉતરા સીધા
પેહેરી રણમાલો, કીધો ઘેઘાટ ૧૬૨
‘એકલો પેઠો ભદ્રમાં ધાઈ
હજારમાં પેઠો થૈ સુરો’ ૧૬૩
મરડી હાથ વાંસે ઢાલ ધરાવી
એમ મારતો ફેાજ્ય ફરે છે ૧૬૪

ઉડે આકાશ, જ્યમ ત્રાહુકે વાધ
સાહામો આવીને કોયે નબ્ય અટકે
વિખાણુ કરતાં વાર જ શાય
આહેડી દેખી પંખી ઝંમ નાસે
વઢતાં તો વાધે બાધુર વાડો
ધરતિ ધૂમધ્રમે, નબ્ય લેહે ભાર
માનાં ઉદરમાં લખી’તિ ધડી
રંક, રાજ ને બલીઆ બહુ વણુ

ફેાજ મારગ દે, થયા બે ભાગ
ફમે, જૂમે ને ઉડે એમ કટકે ૧૬૫
જેણે દીધું છે તેને મંનાય
ફસ્તમને દેખીને ‘મરેડા ત્રાસે ૧૬૬
રહો પાછલો ચોધડી દાહાડો
લડાઈ લડા અપરમ પાર ૧૬૭
તે રે વેલામાં આવીને અડી
સહુને માયે લખીયું છે મણુ ૧૬૮

૧૫૯. ૧-૨. ખ. ગ. માં નથી, ૩. ખ. ગ. ધ્રુવ ઉપર ધ્રુવ; ખ. ઢોલાવે. ૪. ક. યુધ; ખ. કેલાવે,

૧૬૧. ૩. ખ. દીધો ને વેર જ્ય વાલે; ગ. વેર તાહા વાલુ. ૪. ખ. સંભાલે; પોતાતુ વેર જ શંભાલુ.

૧૬૨. ૧ ગ. માં નથી. ૨. ખ. ઉતાર્યા. ૪. ક. ધાલી રણમાં.

૧૬૩. ૨. ખ. એકલો ભદ્રમાં પેઠો ધાઈ. ગ. માં નથી. ૪. ક. એકલો ભદ્રમાં પેઠો. ગ. માં નથી.

૧૬૪. ગ. માં નથી. ૩. ક. તારો. ૪. ક. એમ મારતો ફેાજ ફરે છે; ખ. મારંતા.

૧૬૫. ગ. માં નથી. ૧. ૨. ખ. ફેાજ મારગ દે યધ બે ભાગ, જંગલમાં જ્યમ ત્રાહુકે વાધ; ક. ઝંમ. ૩. ખ. ન ટકે. ૪. ખ. ફેાજને ફેાજીને.

૧૬૬. ગ. માં નથી. ૨. ક. મંનાય; ખ. મનાઈ. ૩. ૪. ખ. માં નથી.

૧૬૭. ગ. માં નથી. ૧, ખ. તો વીચે ધણુ એક બાહડો. ૩, ૪, ખ. માં નથી.

૧૬૮. ૧. ગ. માં નથી; ખ. લખી જે ધડી. ૨. ગ. માં નથી; ખ. વેલા ત્યાં આવીને આડી. ૩. ગ. માં નથી. ક. સણુ. ૪. ક. સોકોતે. ૧૬૯. ૧. ગ. બાહડો બાહડો. ૨. ખ. ગ. કીધી અલપત.

રાવણુ આલેજેહે અહંકારી બલીયા
હાક મારતાં કામ થયું છે
સુરાનો હક, લોકનો કામ
આવીને દુસમન પાવલે લાગે
એન્હા સરીખી હીમત્ય રેહેજે
ધન્ય એની જનુતી-કેરિ (ધન્ય) કુખ

સ્તમ પડ્યાની વાત જ ચાલી
હેમદખાને હાથી સજ કરીયા
ત્યાહાંથી હેમદખાં ગુજરાતે આવ્યા
‘વચન આપું તે પાલોને તમ્મે
હેમદખાંન એમ જ કાહાવે
સેહેરને સાટે એ કાંમ
નવ ખંડમાં હાક વાગી
હેમદખાં તો સેહેરમાં રહા
નાત્ય-વેરાનો નાવ્યો પાર
પુંન્ય કરતાં વરા(?)ધ જસે

ધણી અલખત, પણ કાલે તે ગલીયા
દસમું તો દાર ફાટી ગયું છે ૧૬૯
સ્તમે ત્યાહાં જઈ કીધો વીશરામ
સ્તમતા સરખુ સુરાપણ માગે ૧૭૦
તરઆરે જસ એન્હો તો દેખ્યો
સુરાજનને પ્રગટાવ્યું સુખ ૧૭૧

ટોપી ઉતારી પાધડી ધાલી
સુરાપુરાને અવછરાયે વરીયા ૧૭૨
સરવે મરેઠા સંધાયે લાવ્યા
સવા દાહાડે સેહેર લુટિસું અમ્યો ૧૭૩
‘સેહેર લુટ્યાની નામોસી આવે
નદી-પાર ને સરખેજ ગાંમ ૧૭૪
ગુજરાત-કેરી પાંખ જ ભાગી
લૂંટી લગાડી મરેઠા ગયા ૧૭૫
બાર-બાર રૂપૈઆ લીધા એ વાર
થોડે તો દાહાડે કલ્યાણ થાસે ૧૭૬

૧૬૯. ૧. ૨. પછી ખ. માં આટલું વધારે:

છઠી અક્ષર વિધાત! વાંક, ... આવી ... છે આંક

પૂરે જોહડે તે સ્તમ તે થયા, સુરલોકોમાં આપે તે ગયા.

૩. ખ. થયું છે કામ. ૪. ખ. દસમું દાર ફાટું તે કામ.

૧૭૦. ૧. ખ. ગ. માં નથી. ૨. ક. કશરામ; ગ. વીશરામ. ૩-૪. ગ. માં નથી.

૧૭૧. ગ. માં નથી. ૩-૪. ને બદલે ખ. માં : સ્તમખાંન ધરણે તાં ઢલીયા, ત્યાહારે
હીમતખા હાથીએ ચલીયા.

૧૭૨. ૩. ખ. હાથી સજ્ય કીધો. ૪. ખ. કંયાને તેડી સીરપાઉ દીધો.

૧૭૩. ૨. પછી ક. માં આટલું વધારે : ભધરમાં આવી કિધુ મુકાંમ.

૧૭૩. થી ૧૭૫. ને બદલે ખ. માં આ પ્રમાણે :

ત્યાહર પછી હવે સેહેર થં થયું,

નખાળ મરેઠા રોહિલા ફાવ્યા

તેણે તો દયા મનમાં ન આણી

લોકને લૂટી ચોથ જ લીધું

નદીપારવું દેહવટ વાલું

ગયા મરેઠા રોહિલા રહ્યા

સામલભટ સંધ્યે કહ્યું

લોકને પાપે સેહેરમાં આવ્યા

લોકને મેલ્યા ત્યા(?)ધુલ ને પાણી

પોતે નખાળ્યું લોકો પાંધ

લૂકું લગાડું પૂરું પ્રતલું

તાહાર પછી ભય વેરાના થયા.

૧૭૩ થી ૧૭૫. ગ. માં નથી. તેમને બદલે માત્ર ખ. ના પાઠની છેલ્લી પંક્તિ છે.

૧૭૬. ૩. ૪. ને રથાને ખ. માં આ પ્રમાણે છે.

વેપારી કેરી સમરધ્ય દીઠી, હનરાં કેરી લેવાની ચાલી.

એહલું જાણીને પાપ જ્ય હરયા, પેટવરામાં પુણ્યવરે કરયા

સુરાપુરાનો એહ શલોકો, એક મત્રે કરી સાંભલજ્યા લોકો

સંવત સત્તર એકાશી જાણું
સાંભલી બ્રાહ્મણ શ્રીધોડ નાત્યે
એવુ શાંભલી કરસે. જે દાંન
લાટ, ચારણ, કવીજન સહુને
કરગરી કહું છું અધિપત્ય આપ
ગામ વસોએ રસ્તમ ગાજે
સાંભલી સલોડો દાંનજ કરસે
સીખે સાંભલે કેહે કર જોડ

માધસર વદી તેરસ પરમાંણું
બાંધો સલોડો સાંભલી વાત્યે ૧૭૭
માહારાજ-પ્રભુનાં તેહેનેજ માંન
પગે લાગુ છું બ્રાહ્મણ-બહુને ૧૭૮
વરધ્ય-ખોટની કરજ્યો સહુ માપ
તેહેના નાંમથી લોહો બેડી બાજે ૧૭૯
તેને આકાશથી રાજી તો મલશે
સહું જન બોલોને શ્રી રણછોડ ૧૮૦

૧૭૭. ૧. ૨. ગ. માં નથી. ખ. : સંવત્ ૧૭૮૧ જાણું, માહા મહિનામાં એહ પ્રમાણુ.
૧૭૭. પછીના પાઠ ને સ્થાને ગ. માં બારેક પંક્તિ છે, જેમાંની બે ત્રણ બાક
કરતાં ક. ને ખ. ના પાઠથી જુદી જણાય છે. પણ અક્ષરો ખૂબ જ ગરબડિયા
હોવાથી માત્ર કોઈ કોઈ શબ્દ સ્પષ્ટ ઉકલે છે, એટલે પાઠાંતર નોંધી શકાય
નથી. ૧૭૭. ૩. ૪. પહેલા ખ. માં ૧૭૮. છે.

૧૭૮. ૧. ૨. ને સ્થાને ખ. માં આ પ્રમાણુ : રાગ ન જાણું પિંગલવિચાર, બ્યાકરણ
વાદી શુણ લગાર.

૧૭૯. ગ. માં છે. ખ. માં તેને સ્થાને આ પ્રમાણુ :

જાણું અજાણું ગાવાંનું મન, જોખ્ય મ હેશો કો કવિ જન
સરસ્વતી માતા બ્રહ્માની બેડી, બુધ્યની કાતા વિદ્યાની પેડી.

અહીં ખ. નો પાઠ ખૂબ થાય છે. છેલ્લીની સંખ્યા ૧૪૮ આપેલી છે, પણ
ગણતરીમાં ૧૫૦ થાય છે.

૧૮૦. ખ. માં નથી. ગ. ૨. આકાશથી તે નર ઉતરશે. ૩. ૪. ને બદલે આ પ્રમાણુ છે :
જેને કયા ક (?) બાલુ કામ તે જો કરશે રસ્તમને વશમ ચલમ
તેલુ કામ તુરત થાશ રસ્તમ પેતે પીર જ થક બેઠા.

ક. ની પુષ્પિકા; ઇતિ શ્રી સલોડો રસ્તમનો સંપૂર્ણ !

લખતંગ મેહેતા ગંગાસંકર ગૌરીસંકર ॥ રહેવાસી સેહેર અમદાવાદના, માંસુ નાઅકની
પોલમાં રહે છે ॥ સાંભી પ્રત્ય પરમાને લખે છે ॥ હુમારે માથે કોપ રાખસો
નહી ॥ મીતી સંવત્ ૧૯૦૪ ના વર્ષે આસો શુદ્ધી ૧૧ ને વાર રવિ ॥
ઓ ॥ શુભ સવતુ ॥ કલાણમસ્તુ ॥ (૩૬૧ પંક્તિ)

ખ. ની પુષ્પિકા : ઇતિ સલોડો સંપૂર્ણ : ॥ ॥ સંવત્ ૧૯૩૨ ના વર્ષે અશાઠ વદી ૨
મંદવાસરે ॥ લખીત વ્યાસ કલ્યાણસંકર હરગોવંદ ॥ શ્રીરસ્તુ ॥

ગ. ની પુષ્પિકા : એ લાંડીઆ શવત ૧૭૭૯ ની શલમા લહે છે. લી. શાહકરા નાગર
મેહેતા રામરાએ ચક્ર પર એ પ્રત પરમણે લખુ છે. ભુલચુક માપ કરતા. વાચે
તેને નમરાકાર છે. શવત ૧૮૬૪ વરખે માહરવા (વ)દી ૧૪ બમ લખુ છે. સુરત બંકર
મધે લખુ છે.

પરિશિષ્ટ

(પ્રત ખ. માંની ઉપયુક્ત ટિપ્પણી)

૩૦૧. મેહેમદશાહે સને ૧૭૨૨ માં નીજમુલમુત્રકને પોતાનો પ્રધાન ઠરાવ્યો. તેણે પાદશાહના હુકમથી ગુજરાતથી સ્વતંત્ર થયેલા હેદર કુલીને હરાવીને પોતાના કાકા હેમદખાનને અમદાવાદનો સુબો સ્થાપ્યો.
૫૧. 'સુન્નતખાંન'—તે ઇડરમાં હતો.
૬૧. 'સ્તમ'—સુરતનો નવાબ હતો.
૭૨. 'ગનીમ'—મરાઠા.
૭૨. પછી (ખ. ના પાઠાંતરમાં) 'હરોલ'—મોખરે ચાલનાર લશ્કર.
૭૪. 'અમરામ'—તે સુન્નતખાં સાથે હતો.
૮૩. સુન્નતખાંએ પાદશાહને લખી જણાવ્યું કે હેમદખાં સ્વતંત્ર થયો છે. તે વખતે નીજમુલમુલકને પણ પાદશાહે કાઠી મુક્યો હતો.
૯૨. 'મહાને'—સુન્નતખાનને.
૧૦૨. 'તાગીર'—અરતરફ.
૧૫૨. 'ઓલ'—કરાર પાળવા સારુ સામાના સ્વાધીનમાં પોતાનું માણસ સોંપવું તે.
૧૫૪. 'કાહાડયો'—સમાધાની કરાવવાનો દિલાસો આપીને હેમદખાનને અમદાવાદમાંથી કાઢ્યો.
૧૮૧. 'કાંમ'—લડાઈમાં મરે તે 'કામ' આવ્યો' કહેવાય છે.
૧૯૪. 'કાંન જ બાંધી'—સલાહ બાંધી.
૨૦૧. 'ગાંજાવાલો' (ખ.)—કંચાળ મરેઠો.
૨૦૨. 'ધોપા'—એક જાતની બંદુકો.
૨૨૩. 'હેલા'—ઝડપથી.
૨૨૪. વળાદ પાસે મુઠીયું ગામ છે.
૨૩૩. 'કપટ'—સુન્નતખાનની ફોજમાં અમદાવાદી સિપાઈઓ હતા, તેમને હેમદખાને ફોડ્યા.
૨૪૧. 'વાર'—સારી પેઠે.
૨૬૩. 'ત્રાંખાલુ'—ઉંટ ઉપરની તોખત.
- નીસાંલુ'—ઘોડા ઉપરની તોખત.
૨૭૧. 'લોહલંગર'—અખતર.
૩૦૨. (ખ. નું પાઠાંતર) 'વાકો'—સુન્નતખાં મરાયો.
૩૧૨. 'આવ્યો'—સુન્નતખાનની પક્ષ કરવા.
૩૩૨. 'અમરામ કુલી'—તે અમદાવાદમાં બદ્દ આગળ પોતાની હવેલીમાં રહેતો હતો એવું આંક જણાવે (=૫૦ ના ?) શ્લોક ઉપરથી જણાય છે.
૩૩૪. મુતસદીઓએ તથા નગરશેઠે અમરામ કુલીને લડવા જવા દીધા માટે અમે (૧) સમાધાન કરવાનું કહીને દરવાજા બંધ કરાવરાવ્યા.
૩૫૧. 'ખુશાલસા'—હેમાબાઈ વખતચંદના પિતા ખુશાલચંદ નગરશેઠ.
૩૫૨. ખુશાલચંદ શાહે દરવાજા ઉઘડાવી હેમદખાંને શેરીમાં લીધા.
૪૬૨. 'દેહેવટ'—ઉજડ વાળું.
- 'ચૂડ'—કપાસના ખેતરની સળીઓ ચૂડી નાખે છે તેમ.

- ૫૧.૧. 'ગોહય'—ફેલેકટર સાહેબના ખંગલા સામે વડ હેઠળ અમરામ કુલીની ઘેર છે.
 ૫૩.૪. 'કાજ'—રૂસ્તમખાનને મારવાનું કામ કરવું છે.
 ૫૪.૩. સુખતખાનને તથા અમરામ કુલીને વાંકો દહાડો થયો.
 ૫૬.૪. 'ફટકાઈ'—લશ્કરની ચઢાઈ.
 ૬૦.૪. 'તસીઆ'—સ્વારો.
 ૬૧.૪. 'કુંતલ'—ઘોડા.
 ૬૨.૨. એક કામદારના હાથ નીચે ત્રણ હજારનું લશ્કર આગળ આવ્યું.
 ૬૩.૪. 'સોઢીને'—પાયદળ.
 ૬૪.૧. 'સાહિબખાનો'—રૂસ્તમખાનનો દીકરો.
 ૬૯.૪. 'પાખર'—ખખતર.
 ૮૦.૧-૨. તે મહુધાનો નાગર હતો, અને રૂસ્તમખાનનો સેનાપતિ હતો. તેના પરાક્રમનો એક ગરબો જુદો છે.
 ૮૦.૪. 'ચંડોલે'—પાછળ ચાલનારી ફોજ (?)
 ૮૧.૪. 'મહીને'—મહી નદીને.
 ૮૫.૧. 'અડાસ'—અડાસા ગામ પાસે.
 ૯૫.૧. 'ખેહ'—આકાશ (?).
 ૧૧૩.૧. પોતાના સોબતીઓ સુધા ગામમાં જઈને કોઈ ચણાવીને ઉપર નાળો મંડાવી.
 ૧૧૮.૧. 'જૂંગાણુ'—સડવાના ઉત્સાહવાળા (?)
 ૧૧૯.૧. 'ફેકાણુ'—ઘોડો.
 ૧૩૩.૪. 'પાધડે થેને'—પડખે યઈને.
 ૧૩૭.૩. રૂસ્તમખાં
 ૧૩૯.૨. 'રત્યેઓ'—માર.
 ૧૪૪.૧. 'હાલક'—ગભરાટ.
 ૧૬૧.૧. 'બાગ'—લગામ.
 ૨. 'બાગ'—શીતેર જણુ એ હુસ્મનની ફોજના શીતેર બાગ કહ્યા.
 ૧૬૪.૧. 'પાયેચા'—ખાલ.
 ૧૬૯.૨. પછી (ખ. નો પાઠ) 'જોહડે'—પોતાના પેટમાં કટારી મારી મુઝો.
 ૧૭૬.૨. દર નાતે ફરજવેરો ધાલ્યો.

શબ્દમૂર્તિ

આદિકેરું	૫૫.૩	અદકેરું, અધિકતર	ઘાહાડી	૧૩૭.૧	દહાડી, દર
અડી	૮૯.૨, ૧૬૮.૨	પહોંચી	ધોપ	૬૬.૪, ધોપાર ૨૦.૨	એક જાતની બ
અલખત	૧૬૯.૨	સમૃદ્ધિ	ધોંસા	૭૯.૨	નગારા (?)
અંગરેચી	૭૧.૨, ૭૨.૪	અંગ્રેજ	ધ્રુડ	૧૫૬.૩	ધડ
આટારણમાં ગઈ	૧૧૨.૪	આટારણમાં ગઈ,	નાહાહાં	૩૦.૪	નાહાં
		ધૂળધાણી થઈ.	નાહાસે	૭.૨	નાસે
આહોડી	૧૬૬.૩	આખેટક, શિકારી.	નેફેરી ૭૮.૩, નેફેરી ૯૧.૪		એક જાતનો ?
એહેશી	૧૨૬.૨	એ'શી	નખાપ	૫૨.૪, ૧૦૬.૪	નવાખ
એલ	૧૫.૨	અમીન	પલવટ વાલી	૪૩.૩	ભેટ બાંધી
એસીકલ	૧૨૭.૩	એશીંગણુ	પાખિ	૫૫.૪	વિના
ફટકાર્ધ	૬૪.૪	પરાક્રમ	પાધડે	૧૩૩.૪	પેંગડે
ફરણાટ	૭૮.૩, ૯૧.૪	એક વાળું	પાવલે	૧૫૭.૪, ૧૭૦.૩	પગે
ફાહાલીસુ	૩૯.૩	કાદ્યું	પુરમાંણુ	૨૧.૪	ફરમાન
ફીહુ	૫૫.૩	ક્યું	પાગ	૧૬૧.૧	વાગ, લગ
ફુલાહલ	૧૩૦.૩	ફોલાહલ	પાધુર	૧૬૭.૧	બહાદુર
ફુંતલ	૬૧.૪	ધોડા	ખેરડો	૧૦૩.૨, ખેરડા	૧૪૧.૧ (?)
ફુંમખ	૧૩૭.૪	કુમક	બધર	૪૦.૪	બદર
ફેકાણુ	૬૮.૧, ૧૧૯.૧	ધોહા	મશારાં	૧૪.૩	સુલેહ
ફ્યાહાર્યે	૧૬.૨	ક્યારે	મસવાડા	૪.૨	માસ
ખેડાં	૪૩.૪	ઢાલ	મરેહોઠા	૩૧.૪, ૫૩.૨	મરેઠા
ખેચ	૧૪૬.૪	ખેહ, ધૂળ	માપ	૧૭૯.૨	માફ
ખેહ	૯૫.૧	ધૂળ	માહા	૮૯.૩	મહા
ગનીમ	૭.૨	મરાઠા	મીઠા	૧૫૪.૪	મેંઠા
ગુજ્યરાતિ	૨૩.૪, ૬૨.૧	ગુજરાતી	મુઆલા	૪૪.૩	મુવાળો, મો'
ગોહર્ય	૫૧.૧	ઘોર	મોહોટા	૫.૪	મોટા
ચતુરંગી	૧૫૧.૨	ચતુરંગી	રત્યેખો	૧૪૦.૨	(?)
જુગાણુ	૬૪.૧, જૂંગાણુ ૧૧૮.૧ (?)		રેહુકલે	૭૧.૪, ૮૭.૧	રે'કડે
જ્ય	૨૩.૩, ૧૧૫.૧	જ	રોંસા	૭૯.૧	(?)
જ્યમણી	૮૬.૪, ૯૨.૪	જમણી.	લાહાર	૭૩.૩	લાંખી હાર
જ્યુધ્ય	૧૨૪.૪, ૧૩૫.૧, ૧૫૦.૧	જધ, યુદ્ધ.	લ્યખ્યાબ્યો	૧૭.૪	લખ્યાબ્યો
જ્યેહને	૭.૧	જેને	લ્યાબ્યા	૯૦.૪	લાબ્યા
ઝંમ	૧૫૧.૧, ૧૫૯.૨, ૧૬૬.૩	જ્યમ, જેમ	વહેપારી	૫૪.૧	વેપારી
ઝૂઝાર	૪૫.૧, ૬૩.૩	ચોહો.	વિખાણું	૬૭.૪	વખાણું
ડાખા	૧૨૯.૧, ૧૨૭.૪	ડાખે, ડાખી બાળુ	વિખાણુ	૬૮.૨	વખાણુ
તસીઆ(તસેહા)	૬૦.૪, ૮૮.૪, તસીયો ૧૧૨.૧?		વીખાણુ	૨.૩, ૪.૪, ૩૬.૪	વખા
તાગીર	૧૦.૨	બરતરફ	શેહે	૭૧.૩, સેહે ૬૬.૧	સો
તડુકે	૧૫૯.૧	તડુકે	સરવસ્ત	૧૦૭.૩	સર્વસ્વ
ત્રાડુકે	૧૬૫.૧	ત્રાડુકે	સંધાયે	૫૬.૨, ૩	સાયે
દહા	૧૫.૧	દહાડા	સાંમદ	૫૮.૧, ૧૫૦.૪	સામંત
દેહેવટ વાલો	૪૬.૨	ખેદાનખેદાન	હડોલે	૬૧.૨, ૬૨.૨	હરોળે
		ફરી નાખ્યું.	હાલકહોલ	૯૩.૪	હાલકહુલક
દહાહાડો	૧૩૬.૪	દહાડો	હેલા	૨૨.૩	રમતમાં, મ.